

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

**Кваліфікаційна робота
«ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ГРЕЦЬ АРХАЇЧНОГО
ПЕРІОДУ»**

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)»

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Пришко Олександр Вікторович

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

Кандидат історичних наук, доцент

Секо Ярослав Петрович

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор

Терещенко Валентин Дмитрович

Тернопіль 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
РОЗДІЛ 2. ПАДІННЯ МІКЕНСЬКИХ ДЕРЖАВ І РУЙНУВАННЯ ПАЛАЦОВОЇ СИСТЕМИ.....	12
2.1. Соціально-економічні процеси періоду «темних віків».....	12
2.2. Формування політичних передумов виникнення полісів.....	21
РОЗДІЛ 3. ПОЛІС ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	28
3.1. Основні ознаки та структура давньогрецького полісу.....	28
3.2. Територіальна організація полісу.....	34
3.3. Громада як основа політичної системи.....	37
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСАХ.....	47
4.1. Аристократія та її роль у політичному житті.....	47
4.2. Демос і його боротьба за політичні права.....	53
4.3. Виникнення тираній у грецьких полісах.....	58
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ГРЕЦІЇ АРХАЇЧНОГО ПЕРІОДУ».....	64
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена її фундаментальним значенням для розуміння витоків європейської цивілізації, адже історія Давньої Греції у певному сенсі є історією її полісів. Поліс постає як абсолютно унікальна форма соціально-політичної організації, що заклала першооснови сучасної політичної та правової культури Заходу. Саме в межах цієї специфічної форми міста-держави вперше в історії людства зародилися й інституціоналізувалися базові уявлення про громадянство як вищу суспільну цінність, безпосередню участь народу в управлінні державою, баланс індивідуальних прав та колективних обов'язків, а також раціональні механізми політичної взаємодії між різними соціальними групами. Глибокий аналіз процесів полісогенезу, який вимагає оглядового вивчення як руйнування мікенської палацової системи у XII ст. до н. е., так і складних трансформацій періоду «темних віків» (XI–IX ст. до н. е.), дозволяє науково реконструювати закономірності переходу людського суспільства від традиційних родоплемінних структур до значно складніших, якісно нових форм державної та цивільної організації.

Особливої наукової та теоретичної ваги в сучасному дискурсі набуває дослідження внутрішньої архітекτονіки поліса – його соціальної структури, специфічного дуалізму античної форми власності та запеклої політичної боротьби між родовою аристократією (евпатридами) й демосом. Динаміка цих соціальних конфліктів (стасисів), що відбувалися в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.), виступила потужним рушієм історичного прогресу. Вона змусила суспільство відмовитися від суб'єктивного усного звичаєвого права на користь фіксованих писаних законів, пройти через етап Старшої тиранії та виробити унікальний соціальний компроміс. На цьому ґрунті сформувалися полярні, але однаково життєздатні моделі влади – від воєнізовано-олігархічної Спарти до торгово-ремісничої демократії Афін, – які на століття вперед визначили вектор розвитку світової політичної думки та філософії. Окрім суто академічної значущості, тема має колосальний прикладний методичний потенціал, оскільки

вивчення витоків полісної системи у закладах освіти дозволяє ефективно реалізувати принципи проблемного навчання, розвивати критичне мислення студентів через роботу з античними джерелами, а також виховувати свідому громадянську ідентичність і культуру компромісу на прикладах з античної історії, що робить дане комплексне дослідження надзвичайно своєчасним і затребуваним.

Об’єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток давньогрецького світу в архаїчний період. **Предметом дослідження** виступають процеси формування та функціонування полісу як соціально-політичної організації, а також взаємодія і боротьба основних соціальних груп у межах цієї системи.

Метою роботи є комплексне дослідження передумов виникнення, особливостей функціонування та соціально-політичного розвитку давньогрецького полісу як специфічної форми організації суспільства.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- проаналізувати причини падіння мікенських держав і наслідки руйнування палацової системи;
- охарактеризувати соціально-економічні процеси періоду «темних віків»;
- з’ясувати політичні та соціальні передумови виникнення полісів;
- визначити основні ознаки та структуру давньогрецького полісу;
- дослідити особливості його територіальної організації; розкрити роль громади як основи політичної системи;
- проаналізувати соціальну структуру полісів;
- охарактеризувати роль аристократії у політичному житті;
- дослідити боротьбу демосу за політичні права;
- визначити причини та особливості виникнення тираній у грецьких полісах.

Хронологічні межі дослідження охоплюють архаїчний період, який має усталене датування – VIII–VI ст. до н.е. Саме в цей час виникли поліси та розпочалося поширення полісної моделі в межах Великої грецької колонізації. Проте, вивчення процесу витоків полісної системи спонукало оглядово розглянути час занепаду мікенських держав у XII ст. до н. е. та період «темних

віків» (XI – IX ст. до н.е.). Саме в цей час відбувалися ключові трансформації, які визначили подальший розвиток античного суспільства.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Давньої Греції, а саме: материкову частину Балканського півострова, острови Егейського моря та узбережжя Малої Азії, де формувалися та розвивалися основні полісні центри.

Методологічну основу роботи становить сукупність загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Зокрема, використано історико-генетичний метод для дослідження причинно-наслідкових зв'язків між падінням мікенської цивілізації та виникненням полісів; історико-порівняльний метод – для аналізу особливостей розвитку різних полісів; системний підхід – для розгляду полісу як цілісної соціально-політичної системи; а також методи аналізу, синтезу, узагальнення та інтерпретації історичних джерел і наукових праць. Застосування цих методів дозволяє комплексно дослідити предмет і забезпечити об'єктивність висновків.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження та поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, які поділені на підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ присвячено опису історіографії та джерел. У другому розділі розглянуто падіння мікенських держав, соціально-економічні процеси «темних віків» та формування передумов виникнення полісів. Третій розділ присвячено аналізу полісу як форми соціально-політичної організації, його структурі, територіальній організації та ролі громади. У Четвертому розділі досліджено соціальну структуру полісів, політичну боротьбу між аристократією і демосом та виникнення тираній як особливого явища політичного розвитку. П'ятий, фінальний розділ приділений огляду методичного потенціалу теми.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Огляд історіографії. Історіографія проблеми становлення та розвитку давньогрецького полісу є достатньо розгалуженою і представлена як узагальнюючими працями з історії античності, так і спеціалізованими дослідженнями, присвяченими окремим аспектам політичного, соціального та культурного життя грецьких полісів. Аналіз наукового доробку дозволяє виділити кілька основних напрямів дослідження, що формують цілісне уявлення про еволюцію полісної системи.

Передусім слід відзначити праці загального характеру, які закладають теоретичну та фактологічну основу для вивчення теми.

У сучасній англomовній історіографії проблема зародження полісної системи в архаїчній Греції посідає важливе місце та розглядається крізь призму комплексного аналізу соціальних, політичних і культурних трансформацій. Значний внесок у дослідження цієї тематики зробили Пол Картледж, Робін Осборн, П. Дж. Родс та Ентоні Снодграсс, праці яких дозволяють розкрити різні аспекти формування грецького поліса.

Зокрема, у праці «Стародавня Греція: історія в одинадцяти містах» [10] Пол Картледж пропонує оригінальний підхід до вивчення історії Давньої Греції через розвиток окремих полісів. Автор акцентує увагу на політичній еволюції міст-держав, підкреслюючи роль громадянської ідентичності та колективних практик у становленні полісної організації. Його дослідження демонструє, що поліс виступав не лише політичною структурою, але й осередком соціального та культурного життя.

Вагомим є внесок Робіна Осборна, зокрема у праці «Greece in the Making: 1200–479 BC» [23], де автор аналізує тривалий процес переходу від постмікенського суспільства до класичного поліса. Він підкреслює значення економічних змін, колонізації та розвитку соціальних інститутів, розглядаючи

формування поліса як поступовий і багатовимірний процес, що не мав єдиного сценарію розвитку.

Праця «Розвиток полісів в архаїчній Греції» [21] П. Дж. Родса зосереджується безпосередньо на політичних аспектах становлення полісної системи. Автор досліджує еволюцію інститутів влади, роль законодавства та участь громадян у політичному житті, підкреслюючи, що формування поліса було тісно пов'язане з розвитком механізмів колективного управління.

Водночас Ентоні Снодграсс у праці «Архаїчна Греція: епоха експериментів» [29] пропонує археологічний підхід до проблеми. Він розглядає архаїчний період як «епоху експерименту», коли відбувалося активне становлення нових соціальних і політичних форм. Використання матеріальних джерел дозволяє автору простежити зміни у поселенській структурі, військовій організації та релігійних практиках, що супроводжували виникнення полісів.

Таким чином, сучасна англomовна історіографія характеризується багатогранністю підходів до вивчення зародження полісної системи. Поєднання політичного, соціально-економічного та археологічного аналізу дозволяє дослідникам більш повно відтворити складний і тривалий процес формування грецького поліса в архаїчну добу.

На відміну від сучасної західної історіографії, українські історики лише формують власний погляд на ключові проблеми античності. Проблема становлення поліса розглядається переважно в контексті загальних античних студій як це бачимо в працях В. Балуха та Ю. Макара, Л. Глущенко. У цих працях розглядаються основні етапи розвитку давньогрецького суспільства, приділяється увага соціально-економічним процесам, політичним інститутам і культурним особливостям античної цивілізації. Вони створюють необхідне підґрунтя для розуміння передумов виникнення полісів і специфіки їх функціонування.

Важливе місце в історіографії займають дослідження, присвячені безпосередньо проблемі полісу як форми державного та суспільного устрою. У роботах М. Ліпіна, В. Петрінка, Є. Синька та О. Талдикіна поліс розглядається

як складна система, що поєднує риси політичної організації, соціальної спільноти та культурного середовища. Зокрема, акцент робиться на аналізі полісу як простору формування мислення, громадянської ідентичності та політичної культури. У цих дослідженнях простежується прагнення осмислити поліс не лише як історичний феномен, а й як важливий етап розвитку європейської цивілізації.

Окремий напрям становлять праці, присвячені проблемі громадянства та ролі громадянина в античному суспільстві. У цьому контексті слід виділити дослідження О. Вар'ян, С. Шульги, Х. Голинської та М. Островерх, у яких аналізується формування ідеалу громадянина, умови набуття громадянських прав, а також моральні та політичні чесноти, що визначали статус особи в полісі. Ці роботи дозволяють глибше зрозуміти внутрішню структуру полісного суспільства та механізми його функціонування, зокрема взаємозв'язок між індивідом і громадою.

Значна увага в історіографії приділяється соціально-економічним процесам, що передували виникненню полісів і супроводжували їх розвиток. У цьому аспекті варто відзначити дослідження, що спираються на аналіз ранніх джерел, зокрема гомерівських поем, які відображають господарське життя та соціальні відносини періоду «темних віків». Також важливими є праці, що розглядають кризові явища в грецькому суспільстві, зокрема дослідження В. В. Ставнюка, де аналізується криза патріархального укладу в Аттиці та процес становлення афінського полісу. Автор звертає увагу на суперечності між традиційними формами організації та новими соціальними реаліями, що сприяли формуванню полісної системи.

Проблематика політичної боротьби та трансформації владних відносин у полісах також знайшла відображення в наукових працях. Зокрема, у дослідженнях Я. І. Паська розглядаються суперечності між приватними і публічними інтересами в межах полісного ладу, що дозволяє краще зрозуміти природу політичних конфліктів. Праці, присвячені виникненню та розвитку

тираній, підкреслюють їх роль як перехідного етапу в еволюції політичних систем, що виникав унаслідок загострення соціальних протиріч.

Окремо варто відзначити сучасні дослідження, які намагаються переосмислити значення античного полісу в ширшому історичному контексті. Зокрема, у роботі О. А. Гавриленка аналізується вплив демократичних традицій античних полісів Північного Причорномор'я на подальші державотворчі процеси на території України. Це свідчить про актуальність теми не лише в історичному, але й у сучасному науковому дискурсі.

Таким чином, аналіз історіографії засвідчує, що проблема становлення та розвитку давньогрецького полісу є предметом комплексного вивчення, яке охоплює різні аспекти – від соціально-економічних передумов до політичних інститутів і культурних характеристик. Водночас, попри значну кількість досліджень, окремі питання, зокрема взаємозв'язок між соціальною структурою та політичною боротьбою, потребують подальшого уточнення і системного аналізу, що й визначає доцільність даного дослідження.

Джерельна база дослідження поділяється на дві групи. До першої віднесено давньогрецький епос, який представлений працями Гомера, Фукідіда, Плутарха та Гесіода. Ці твори належать до найдавніших пам'яток давньогрецької літератури та відображають суспільні уявлення перехідного періоду від родоплемінних відносин до більш складних форм соціальної організації. Другу групу складають праці давньогрецьких істориків – Геродота та Фукідіда, котрі епізодично описують питання пов'язані з виникненням полісу, а також біографії Плутарха – «Тезей» та «Лікурґ».

У поемі Гомера «Іліада» відображено світ, у якому ще не сформувався поліс у класичному розумінні. Водночас місто (зокрема Троя) постає як укріплений центр, що об'єднує населення і виступає об'єктом захисту та ідентифікації. Важливими є мотиви колективної відповідальності за місто, захисту спільноти, а також уявлення про владу вождів, що свідчать про поступовий перехід до більш організованих форм суспільного життя. Таким чином, «Іліада» дозволяє простежити ранні передумови формування полісної

структури, хоча ще не містить чітко оформлених політичних інститутів. Більш розвинені риси суспільної організації простежуються в «Одіссеї». У цьому творі з'являються згадки про народні збори, дотримання законів і впорядковане громадське життя, що наближає описане суспільство до полісної моделі. Особливо показовим є образ феаків, у яких наявні елементи колективного управління, а також протиставлення їм циклопів, які «не знають ні зборів, ні законів». Таке протиставлення демонструє усвідомлення важливості соціальної організації та норм співжиття як ознаки цивілізованого суспільства.

Гесіод у своїх поемах «Роботи і дні» та «Теогонія» відображає якісно новий етап розвитку грецького суспільства – період архаїчної добу, коли відбувалася гостра криза родового ладу й активне формування ранньополісних відносин. На відміну від героїчного епосу Гомера, дидактична поезія Гесіода фіксує глибокі соціально-економічні зрушення в середовищі дрібних землеробів Беотії. Автор виступає як захисник інтересів простого народу (демосу) перед свавіллям родової знаті, яку він таврує як «царів-хабарників». Важливим для дослідження полісогенезу є те, що Гесіод уперше наголошує на цінностях справедливості (Діке) та закону (Номос) як базових регуляторів міського співжиття. Його праці ілюструють болісний процес розпаду патріархальної громади, майнову диференціацію та формування перших правових орієнтирів, які згодом стали ідеологічною основою для реформ Солон і становлення громадянського суспільства в межах класичного поліса. Праця Фукідіда «Історія Пелопоннеської війни» є фундаментальним джерелом для аналізу політичної природи класичного поліса на піку його розвитку. Попри те, що автор концентрується на воєнному конфлікті між Афінами та Спартою, його праця містить глибокі рефлексії щодо суті міського устрою. Зокрема, у знаменитій «Надгробній промові Перикла» Фукідід фіксує ідеал громадянської ідентичності, де інтереси індивіда повністю інтегровані в життя поліса, а політична пасивність вважається найбільшим пороком. Крім того, історик виводить ключову формулу античного урбанізму, стверджуючи, що поліс – це передусім союз громадян, а не каміння чи оборонні мури. Його праця дає змогу дослідити суперечності між

демократичною та олігархічною моделями управління, а також внутрішню кризу полісної системи у V ст. до н.е. Біографічні праці Плутарха «Тезей» та «Лікурґ» займають особливе місце в джерельній базі, оскільки детально описують процеси становлення двох полярних моделей давньогрецької державності. У життєписі «Тезей» автор реконструює феномен синойкізму – об'єднання розрізнених сільських громад Аттики навколо єдиного адміністративного центру Афін із ліквідацією місцевих судів і рад. Цей текст є ключовим для розуміння того, як географічний та адміністративний чинники впливали на появу великого відкритого поліса. Натомість життєпис «Лікурґа» присвячений формуванню спартанського космосу – унікального тоталітарного поліса-казарми. Плутарх детально описує реформи, які повністю підпорядковували приватне життя людини інтересам громади, ліквідували майнову нерівність через введення залізних грошей та перетворили громадян на монолітний військовий колектив. Обидва життєписи дозволяють простежити, як міфологічні традиції та законодавчі реформи закладали практичний фундамент полісного ладу.

Аналіз залученої джерельної бази свідчить про глибоку трансформацію суспільних відносин у Давній Греції на шляху до формування полісної системи. Еволюція від гомерівського епосу, де місто постає лише як укріплений пункт, через дидактику Гесіода із його вимогою соціальної справедливості, і до аналітичних праць Фукідіда та Плутарха показує, що виникнення поліса було результатом складного синтезу економічних, воєнних та правових факторів. Кожне з опрацьованих джерел фіксує окрему грань цього багатовекторного процесу: синойкізм та централізацію влади в Афінах, мілітаризацію суспільного побуту в Спарті, а також становлення концепції громадянства, що згодом визначило унікальний характер античної цивілізації.

РОЗДІЛ 2.

ПАДІННЯ МІКЕНСЬКИХ ДЕРЖАВ І РУЙНУВАННЯ ПАЛАЦОВОЇ СИСТЕМИ

2.1. Соціально-економічні процеси періоду «темних віків».

Наприкінці XIII – на початку XII ст. до н.е. у материковій Греції відбулися події, які суттєво змінили розвиток регіону. Саме в цей період почався занепад мікенської цивілізації, що раніше займала провідне місце в Егейському світі. Археологічні розкопки показують, що багато важливих центрів того часу – зокрема Мікени, Тірінф, Пілос та Фіви – зазнали руйнувань або втратили своє значення. Разом із цим поступово перестала функціонувати і палацова система управління, яка була основою політичного та економічного життя мікенського суспільства.

У мікенську добу палаци відігравали значно ширшу роль, ніж просто житло правителів. Вони фактично були центрами управління, де концентрувалися адміністративні функції та здійснювався контроль над господарством. У таких комплексах працювали писарі, які вели облік запасів продуктів, ремісничих виробів та інших матеріальних ресурсів. Для записів використовувалося лінійне письмо Б. Через палацову адміністрацію організовувалися різні види ремесел, збирання врожаю, накопичення продовольства і його подальший розподіл.

Коли ці центри почали руйнуватися або втрачати свою роль, це позначилося на всій системі організації життя. Палаци раніше виконували функцію головних економічних осередків, тому їхнє зникнення означало втрату централізованого контролю над виробництвом і розподілом ресурсів. Унаслідок цього економічні зв'язки між окремими територіями стали слабшими, а місцеві громади поступово почали більше покладатися на власні сили [20, с. 115].

Питання про причини падіння мікенських держав і досі залишається предметом обговорення серед дослідників. У різний час висувалися різні пояснення цього процесу. Однією з найпоширеніших версій тривалий час було

припущення про зовнішні вторгнення. Зокрема, у традиційній історіографії часто згадують дорійські племена, які нібито прийшли на територію Греції та зруйнували існуючі центри влади. Проте сучасні дослідження показують, що занепад цивілізації навряд чи можна пояснити лише цією причиною.

Існує також думка, що значну роль могли відіграти внутрішні проблеми самого мікенського суспільства. Палацова система була складною і значною мірою залежала від стабільного функціонування економіки та торговельних зв'язків. Якщо цей баланс порушувався, уся структура ставала менш стійкою. Можливо, економічні труднощі, зменшення торговельної активності або суперництво між окремими центрами влади поступово підживляли її основу.

Деякі дослідники звертають увагу і на можливий вплив природних факторів. Серед них називають землетруси, кліматичні зміни або тривалі посухи. Такі явища могли негативно позначитися на сільському господарстві та призвести до нестачі продовольства. У поєднанні з іншими труднощами це могло викликати соціальну напруженість і сприяти загальному ослабленню державних структур.

Після руйнування палацових центрів населення продовжувало жити на цих територіях, проте організація суспільства змінилася. Великі адміністративні комплекси більше не відігравали провідної ролі, а люди почали мешкати в невеликих поселеннях. Разом із занепадом палацової системи припинило використовуватися і лінійне письмо Б, яке було тісно пов'язане з діяльністю палацової адміністрації. Господарське життя стало більш локальним, а контакти між різними регіонами зменшилися [44, с. 117].

Через обмежену кількість письмових джерел наступний період історії Греції часто називають «темними віками». Більшість відомостей про цей час отримано саме завдяки археологічним дослідженням, які дозволяють лише частково відтворити події того періоду.

Отже, занепад мікенських держав став важливим етапом в історії давньогрецького світу. Руйнування палацової системи означало завершення тривалого періоду централізованого управління та започаткувало новий етап

розвитку суспільства, який згодом привів до появи інших форм політичної та соціальної організації.

Період, який в історії Давньої Греції прийнято називати «темними віками», охоплює приблизно XI–IX ст. до н.е. Ця назва пов'язана передусім із тим, що про цей час збереглося значно менше письмових джерел, ніж про попередню мікенську епоху. Після руйнування палацових центрів змінилася не лише політична організація суспільства, а й соціально-економічне життя населення.

Занепад Мікенської цивілізації збігся в часі з кризою кількох великих імперій Близького Сходу, зокрема Хеттської імперії та Нового царства Єгипту. Однією з можливих причин занепаду було вторгнення «народів моря», які мали залізну зброю. Коли дорійці вирушили на південь Греції, вони також були добре споряджені залізною зброєю, що дозволило їм здолати ослаблених мікенців. Згодом цей історичний період був описаний старогрецьким поетом Гомером у його поемах «Іліада» і «Одіссея», тому він отримав назву Гомерівського періоду. У поемі Гомера «Іліада» поняття поліса ще не формалізоване в повноцінному політичному сенсі, проте вже виразно проявляється як уявлення про місто як укріплений центр спільноти. Образи Трої та інших міст ілюструють початкові форми колективної ідентичності, які згодом стали фундаментом для розвитку полісної структури. Про Трою, наприклад, автор пише просто як про укріплене місце: «...до священного міста Іліона...» [Гомер, Іліада, V, 467–468] де поет описує прагнення воїнів захистити свої міські мури: «...Чи аж допоки ахеї сіктимуть народ наш безжально?/ Чи аж докіль до самих воріт не підступлять міцних вони?/ Воїн лежить там, якого ми шанували нарівні з Енеєм...» > [Гомер, Іліада, V, 465–467]. А в «Одіссеї» автор характеризує неполісне суспільство, як відстале за своїм розвитком: «Не знають вони ні зборів, ні законів...» [Гомер, Одіссея, IX, 112]. Змалювуючи дику й беззаконну природу кіклопів, Гомер прямо протиставляє їх політичній культурі майбутнього поліса:

«Праведного суду не знають вони, ні рад громадських,

А у печерах живуть на шпильях стрімких і високих

Гірських вершин, і керує там кожен своїми дітьми

Й дружиною, й діла немає нікому до інших сусідів»

[Гомер, Одиссея, IX, 112–115].

Археологія свідчить про культурний занепад грецького світу в цей час: величні палаци мікенців були зруйновані чи залишені, а писемність на грецькій мові припинила своє існування. Кераміка Гомерівської епохи представлена лише простими геометричними орнаментами, позбавленими багатства узорів, властивих виробам Мікенської цивілізації. У той період грецькі поселення були нечисленними та невеликими за розміром, що може свідчити про різке скорочення населення. Відсутність знахідок імпортованих товарів також вказує на припинення міжнародної торгівлі [7, с. 150]. Паралельно занепали зв'язки з іншими цивілізаціями, що спричинило загальний соціальний і культурний регрес. Під час Гомерівського періоду дорійці ще не створили держав й перебували на етапі військової демократії. Їхнє суспільство складалося з трьох основних інститутів: Ради старійшин, Народних зборів та військового вождя. Рада старійшин об'єднувала представників різних родів і племен та згодом перетворилася на збори родової знаті. Усі важливі питання спершу обговорювалися в Раді та лише після цього виносилися на розгляд Народних зборів. Народні збори складались із дорослих чоловіків племені або племінного союзу та виконували роль найвищого органу влади громади. Військовий вождь, якого називали бацилєвсом, обирався Народними зборами і виконував обов'язки військового лідера, здійснював обряди жертвопринесень, брав участь у судових процесах і керував військовими походами.

Зникнення палацової системи означало втрату централізованого управління господарством. У мікенський період значна частина економічної діяльності перебувала під контролем палаців, де здійснювався облік ресурсів, організовувалося ремісниче виробництво та відбувався розподіл продукції. Після занепаду цих центрів така система перестала існувати. Економічне життя стало більш децентралізованим, а виробництво – локальним.

Основою господарства в цей час залишалося сільське господарство. Більшість населення займалася землеробством і скотарством, забезпечуючи

передусім власні потреби. Земля відігравала важливу роль у житті громади, адже саме від її обробітку залежало існування сім'ї. Поряд із землеробством зберігалися й традиційні ремесла, хоча їхній розвиток уже не контролювався централізованою адміністрацією, як це було раніше.

Соціальна структура суспільства також зазнала змін. Якщо в мікенський період значну роль відігравали палацові чиновники та адміністрація, то в умовах «темних віків» важливішими стали родові зв'язки та місцеві громади. Поступово формувалася нова система відносин, у якій провідну роль почали відігравати знатні роди та місцеві вожді. Їхній авторитет ґрунтувався не лише на походженні, а й на військовій силі та здатності захищати громаду [15, с. 128].

Водночас у цей період спостерігається поступове відновлення господарських зв'язків. Археологічні матеріали свідчать, що вже в IX ст. до н.е. починає зростати кількість поселень, активізується реміснича діяльність, з'являються нові форми обміну. Це свідчить про поступове пожвавлення економічного життя після тривалого періоду занепаду.

Поруч із землеробством значну роль у житті гомерівського суспільства відігравало скотарство. Існували два типи пасовищ: рівнинні та гірські. Основним багатством знаті були численні череди худоби. Наприклад, у господарстві Одиссея, згідно з «Одіссеєю», було 12 черід биків та 60 черід дрібної рогатої худоби (овець, кіз) і свиней. У той самий час дрібні землероби або зовсім не мали великої рогатої худоби, або володіли кількома вівцями, козами чи одним волем, що змушувало їх використовувати менш продуктивні пасовища. Поступово родова знать захоплювала пасовищні угіддя, включаючи їх у свою власність. Більшість сільських жителів продовжували об'єднувати землеробську працю з домашнім ремеслом, що дозволяло їм створювати більшість необхідних речей самотужки.

На відміну від мікенського часу, коли ремесло вже було окремою галуззю виробництва, ремесло гомерівського періоду ще тісно перепліталось із землеробством. Загалом, у порівнянні з мікенським періодом, ремесло залишалося менш спеціалізованим, але охоплювало ширший контингент

споживачів, підвищуючи свою соціальну вагу. У XI–IX стю до н.е. спостерігався значний спад у торгівлі, особливо в зовнішній. Спогади про мікенських мореплавців, які колись борознили води Східного Середземномор'я, у гомерівських поемах залишилися лише як туманні відголоски минулого. Незважаючи на певний обмін надлишками продуктів в економіках басиліїв на заморські товари, торгівля втратила систематичність. Основним товаром для обміну виступала худоба (зокрема бики), про що згадується в «Іліаді». Але ні бики, ні інший скотарський ресурс так і не стали універсальним еквівалентом для обміну, адже переважала практика прямого товарообміну [14, с. 23].

Мореплавство сприймалося як небезпечне заняття: плавання здійснювали тільки вдень і за відсутності сильних вітрів, не віддаляючись далеко від узбережжя. Коштовні метали й предмети розкоші (такі як тканини, килими та ювелірні вироби) завозили до Греції переважно зі Сходу. До кінця розглянутого періоду з'являються свідчення про внутрішньогрецьку торгівлю. Наприклад, протогеометрична аттична кераміка XI–IX ст. до н.е. поширюється на островах Егіна, у Фессалії та Кікладах. Також із середини IX ст. починає розповсюджуватися коринфська кераміка. Таким чином, після близько двох століть занепаду зовнішньої торгівлі еллінські племена вже в IX ст. почали розширювати свої міжнародні контакти. Одночасно із цим всередині Греції на значно ширшій основі почала розвиватися внутрішня торгівля – це стало важливим відмінним аспектом гомерівського періоду порівняно з мікенським.

Щодо торгівлі, спостерігається деякий занепад у порівнянні з мікенським періодом. Проте до кінця гомерівської епохи намічається зростання торгівельної активності, особливо у межах внутрішньогрецьких торговельних зв'язків, на значно ширшій основі порівняно з попереднім періодом.

У соціальному аспекті гомерівського періоду грецьке суспільство складалося переважно із сімейно-родових громад. Збереження слідів родового устрою свідчить про його занепад у порівнянні з класовим характером мікенської культури. Серед причин цього явища можна назвати дарійське завоювання та, за думкою дослідника Ф. Папазоглу, поєднання елементів родового устрою зі

становленням класового ладу в мікенських державах. Водночас у цю епоху поступово розвивається майновий та соціальний поділ суспільства. З'являються зародки класових протиріч, чим поступово позначається перехід до структурованішого суспільства. Рабство досягло помітного розвитку для свого часу. Основними джерелами рабів були війни та піратство. Хоча праця рабів ще не витіснила працю вільного населення, існуючі стосунки між рабами та рабовласниками мали патріархальний характер. Водночас простежуються ознаки переходу до класичного рабства [15, с. 129].

З поглибленням майнової нерівності і зростанням впливу родової аристократії, а також через збільшення економічної залежності бідних верств від багатих господарів і поширення рабства, значення народних зборів поступово слабшало.

Однак басилеї (вожді) ще не мали достатніх засобів для повного підкорення цих зібрань. За своєю структурою гомерівське суспільство нагадувало «військову демократію» на завершальному етапі існування цього устрою, коли вже стали помітними класові розходження. Державність як така в греків тоді ще не склалася. Держава виникає там і тоді, де й коли відбувається поділ суспільства на класи. Проте в цей час починає формуватися своєрідна форма державної організації – поліс [17, с. 96].

З досягнень мікенської епохи до наших днів дійшли лише окремі виробничі навички та технічні досягнення, які мали вирішальне значення як для нових поселенців регіону, так і для залишків його корінного населення. До таких здобутків належать гончарний круг, вдосконалена техніка обробки металу, вітрильні кораблі, а також традиції вирощування оливкових дерев та винограду.

Однак сама мікенська цивілізація разом із притаманними їй соціально-економічними відносинами, державними інститутами та релігійно-ідеологічними уявленнями безповоротно зникла. Хоча численні елементи крито-мікенської культури були інтегровані в грецьке мистецтво, архітектуру, релігію, міфологію та епічну поезію, вони залишилися лише окремими історичними пережитками давно втраченої культури.

На всій території Греції знову утвердився первіснообщинний лад, який панував упродовж тривалого періоду. Мікенські палаци та фортеці занепали й залишилися в руїнах, а їхні володіння більше не заселялися. Навіть Афіни, які здебільшого уникли наслідків дорійського вторгнення, також зазнали занепаду. У XII ст. до нашої ери акрополь був покинутий і тривалий час залишався незаселеним. Схоже, що в гомерівський період греки втратили знання будівництва кам'яних палаців і фортець, властивого мікенській епосі. Чимало будівель цього періоду споруджували переважно з дерева або необпаленої цегли, через що до нашого часу вони не збереглись [6, с. 88].

Поховання гомерівського періоду свідчать про відчутний економічний спад у порівнянні з розкішними похованнями мікенців. Здебільшого вони виглядають дуже скромно, включаючи лише кілька глиняних горщиків, бронзову чи залізну зброю в чоловічих могилах і дешеві прикраси у жіночих. Про підйом ремесла чи міжнародної торгівлі мало що свідчить – предмети іноземного походження майже повністю відсутні на відміну від багатств мікенських некрополів.

Це свідчить про кризу ремісничого виробництва, занепад морських торговельних шляхів та масовий відтік кваліфікованих ремісників на тлі розрухи й воєн. Вироби грецьких ремісників гомерівського періоду значно поступалися за художньою та технічною майстерністю досягненням мікенських і тим більше мінойських попередників. У розписах кераміки цього часу переважав геометричний стиль із нескладними візерунками: концентричними колами, трикутниками, ромбами та квадратами. Лише в кінці IX ст. після тривалої перерви починають з'являтися перші прості зображення людей і тварин.

Усе це, звісно, не означає, що гомерівський період не відіграв важливої ролі в культурному розвитку Греції. Історія людства не знає абсолютного занепаду, і навіть у матеріальній культурі гомерівського часу елементи регресу химерно переплітаються зі значними нововведеннями. Одним із найважливіших досягнень того періоду стало освоєння греками техніки виплавки та обробки заліза. У мікенський період цей метал був відомий у Греції лише як рідкісний і

цінний матеріал, який переважно використовували для виготовлення прикрас – кілець, браслетів тощо.

Найперші зразки залізної зброї, такі як мечі, кинджали, наконечники стріл і списів, знайдені на Балканах та островах Егейського моря, датуються XII-XI ст. до нашої ери. Трохи пізніше, у X-IX ст. до н. е., з'являються й перші знаряддя праці із заліза, серед яких сокири, долота та тесла, знайдені в похованнях афінської Агори і некрополях Кераміка чи серп із Тиринфа. Про широке використання заліза для виготовлення як сільськогосподарських, так і інших знарядь свідчать також гомерівські поеми.

У «Іліаді» Ахілл пропонує учасникам змагань на честь загиблого друга Патрокла випробувати сили у метанні важкої брили сирого заліза, яка слугувала і нагородою для переможця [Гомер, Іліада, XXIII, 826–835]. Цей епізод демонструє виняткову практичну цінність металу для тогочасного господаря, про що поет каже вустами Ахілла: «...Хоч би й на п'ять розрослися років його дальні угіддя,/ Буде залізо це мати пастух його чи землероб його/ Для потреби своєї, й ніхто до міста не піде/ За залізом, бо матимуть вдома його вони вдосталь» [Гомер, Іліада, XXIII, 832–835]. Масове впровадження цього металу у виробництво справді стало технічною революцією того часу. Залізо було значно дешевшим і доступнішим ресурсом, адже його родовища трапляються у природі набагато частіше, ніж поклади міді та олова – основних складників бронзи. Зникла потреба в організації небезпечних і дорогих експедицій для видобування рідкісних металів.

Завдяки цьому виробничі можливості окремих господарств суттєво зросли, що однозначно стало показником технічного прогресу. Втім, позитивний вплив цього нововведення на суспільний і культурний розвиток Древньої Греції не позначився миттєво. Загалом культура гомерівського часу залишається слабшою за своїм рівнем порівняно із крито-мікенською епохою, що передувала їй. Про це свідчать не тільки археологічні знахідки, а й опис буденного життя та побуту грецького суспільства, які ми знаходимо в поемах Гомера.

Важливим явищем стало і формування нових центрів поселень. Люди часто обирали для проживання укріплені або вигідні з природної точки зору місця. Саме в таких осередках поступово починали складатися передумови для появи майбутніх грецьких полісів. Хоча на цьому етапі вони ще не мали чіткої політичної структури, проте вже формувалися основи громадського життя.

Таким чином, період «темних віків» не був часом повного занепаду. Попри втрату багатьох елементів попередньої цивілізації, у цей час відбувалися важливі соціально-економічні зміни. Саме вони створили підґрунтя для подальшого розвитку давньогрецького суспільства та формування нових політичних і соціальних структур у наступні ст.. «Темні віки» були не стільки епохою занепаду, скільки періодом трансформації та накопичення потенціалу. Саме в цей час закладалися основи нової соціальної структури, відбувалося поступове формування уявлень про громаду як цілісність, що згодом стане фундаментом для виникнення поліса як особливої форми організації суспільства.

2.2. Формування політичних і соціальних передумов виникнення полісів.

Процес утворення полісів отримав назву синойкізм. Його суть полягає в об'єднанні кількох сіл у єдиний поліс для зміцнення обороноздатності. При цьому старі родо-племінні громади, відомі як філи, перетворювалися на територіально-адміністративні одиниці. До того ж важливу роль у цьому процесі відігравали економічний та релігійний фактори. Міста виникали там, де спостерігалось зростання і збагачення населення. Також спільний культ і загальні святилища об'єднували громаду. У IX–VIII ст. до н. е. Греція поступово стала країною полісів, і цей процес тривав близько пів тисячоліття. Поліси являли собою форму організації суспільства у вигляді окремих міст-держав. Їхнє виникнення зумовили низка чинників. Поліси, як поселення, утворювалися в долинах між гір або на окремих островах. З часом ці поселення закріплювалися і перетворювалися на невеликі міста. Природний ландшафт та відсутність великих річок сприяли тому, що поліси могли вести самостійне господарство, без потреби в створенні єдиної центральної влади. Формування полісів

відбувалося як земельних громад із власною релігійною організацією, а також духовною і світською владою. Члени громади мали земельні та політичні права. Крім того, процес утворення та подальший розвиток полісів значною мірою визначався синойкізмом – об'єднанням жителів певного регіону в єдине укріплене й життєздатне поселення.

Передумови формування полісів виявляються в організації сільських поселень, де проживали селяни та ремісники. Ці спільноти звільнилися від економічної і політичної залежності від великих землевласників, що стало можливим після переселення дорійців у XII-X ст. до нашої ери. Родові структури зазнали змін через приплив нових племен, що посилювало зв'язки між сусідами. Через необхідність захисту від загарбників кілька родових центрів об'єднувалися, формуючи єдині спільноти. Орні землі були розділені між членами таких об'єднань, проте родова знать, яка володіла переважною частиною земель і худоби, прагнула підпорядкувати своїх сусідів і встановити над ними залежність. Соціальні протиріччя, що виникли на цьому ґрунті, поступово трансформувалися у боротьбу за землю й владу. Зрештою, у VIII–VI ст. до нашої ери родова знать зазнала поразки, а суспільний устрій сформувався у вигляді полісу. Ця форма організації стала основою давньогрецького суспільства, однією з визначних рис якого було існування рабства [10, с. 68].

Після занепаду мікенської цивілізації в Егейському регіоні розпочався тривалий період змін, який поступово привів до появи нових форм суспільної організації. Упродовж так званих «темних віків» відбувалися важливі процеси, що створили політичні та соціальні передумови для виникнення полісів. Саме в цей час формувалися нові відносини між членами громад, змінювалися способи управління та поступово складалися основи майбутньої політичної системи Давньої Греції.

Головною рисою античності, що виокремлює її серед інших давніх цивілізацій, є формування поліса як ключового економічного, соціально-політичного та культурного явища. Відповідно, основний сенс архаїчного періоду полягає у процесі становлення полісної організації, що супроводжувався

значними економічними досягненнями в Елладі, розпадом патріархального громадського ладу, проведенням перших законодавчих реформ, хвилею колонізації, появою ранньогрецьких тиранів, а також зародженням унікальної культури, побудованої на принципах раціоналізму, соціальних моделей поведінки та нових світоглядних установок. Кожен із цих аспектів потребує детального аналізу, однак у межах цієї статті зупинимося лише на окремих міркуваннях. Археологічні дослідження забезпечують значну кількість доказів прогресу в усіх сферах економіки архаїчного періоду, включаючи ремесло, торгівлю та сільське господарство. Наростання урбаністичних процесів сприяло появі міст, більшість із яких виникли на базі общинних центрів гомерівської доби. Їхній розвиток стимулювався як природним зростанням населення, так і об'єднанням сусідніх поселень через синойкізм.

Найбільш динамічно цей процес відбувався в іонійських громадах Малої Азії, на островах Егейського моря та у приморських регіонах Балканської Греції. Міста ставали регіональними осередками економічної активності: центрами обміну, торгівлі та оборони [9, с. 117].

Особливу роль у цей період почала відігравати морська торгівля, до розвитку якої природно спонукали географічні умови Еллади. Багаточисельні затоки служили ідеальними гаванями для великих кораблів, таких як трієри, які, за свідченнями Фукідіда, вперше з'явилися в Коринфі близько 704 року до н. е. і поступово поширилися по всій Елладі. Острови Егейського моря полегшували навігацію, дозволяючи мореплавцям триматися ближче до берегів і знаходити притулок під час небезпеки. У результаті стародавні елліни протягом архаїчного періоду поступово освоювали морські простори і на рівних починали конкурувати із фінікійцями – панівними на той час мореплавцями. Згодом вони повністю перебрали ініціативу в свої руки. Розвиток морської торгівлі поступово вивів Грецію з ізоляції, в якій вона перебувала після занепаду мінойсько-ахейської цивілізації.

Однією з важливих передумов становлення полісів стало послаблення централізованої влади, характерної для мікенської палацової системи. Після її

руйнування управління більше не здійснювалося з одного адміністративного центру. У результаті провідну роль почали відігравати місцеві громади, які самостійно організовували своє життя. Такі громади поступово перетворювалися на об'єднання людей, пов'язаних спільною територією, господарськими інтересами та традиціями.

Важливим фактором було і зміцнення родових відносин. У ранній період провідну роль у житті суспільства відігравали знатні роди, які мали значний авторитет у громаді. Представники аристократії володіли землею, брали участь у військових походах і часто виконували функції керівників або суддів. Саме вони тривалий час визначали політичне життя громад, хоча з часом їхній вплив почав поступово обмежуватися [13, с. 128].

Соціальні зміни також були пов'язані з розвитком господарства. У період після занепаду мікенських держав економіка стала більш локальною, однак поступово відбувалося її пожвавлення. Зростала роль землеробства, розвивалися ремесла, відновлювалися торговельні контакти між окремими регіонами. Розвиток економічної діяльності сприяв зміцненню окремих поселень, які з часом перетворювалися на важливі центри громадського життя.

Не менш важливим чинником було формування нових військових відносин. У цей період значну роль починають відігравати озброєні громадяни, які брали участь у захисті своїх поселень. Поступово формується уявлення про громаду як спільноту людей, що мають спільні інтереси та обов'язки. Саме ця ідея колективної відповідальності за безпеку та розвиток поселення стала важливим елементом майбутнього поліса.

Важливе значення мали й культурні зміни. У VIII ст. до н.е. в Греції починає поширюватися алфавітне письмо, що сприяло розвитку культури та обміну знаннями. У цей час активізується міжрегіональне спілкування, відновлюються торговельні контакти, формуються спільні релігійні традиції та свята. Усе це сприяло зміцненню зв'язків між громадами та поступовому формуванню спільної грецької культурної традиції.

Процес формування полісу розтягнувся на декілька століть і тривав приблизно півтисячоліття. Не менш тривалим був і період розпаду цієї суспільно-політичної одиниці. Таким чином, історія полісу є, по суті, центральною віссю всієї античної історії. Попри те, що полісу передували інші соціальні структури, а його занепад сприяв формуванню нових суспільних форм, усі вони в тій чи іншій мірі або виникли з полісу, або завершилися його створенням. Формування полісу стало результатом багатовікової еволюції грецької цивілізації, витоки якої сягають ще крито-мікенської доби.

Основи полісного устрою дослідники вбачають у первинній соціальній одиниці давнього світу – сільській громаді, а також у взаємодії колективних та приватновласницьких принципів, які визначали розвиток цієї громади на західних землях. Розумовим поштовхом до формування полісної громади стала епічна традиція, носіями якої виступали представники давньої знаті, коріння якої сягало часів героїчної мікенської епохи. Період становлення полісу охоплює два важливих етапи історії Давньої Греції – гомерівську і архаїчну епохи, тобто час від XI ст. до кінця VI ст. до н.е. Вивчаючи процеси, які відбувалися у цей період, важливо враховувати, що основи грецької цивілізації та полісного устрою формувалися не через деградацію «чистих» родових відносин, як це відбувалося в багатьох попередніх суспільствах. Навпаки, вони виникли на більш різноманітній основі, яка поєднувала багатющу спадщину крито-мікенської цивілізації, новаторства гомерівського періоду та загальний прогрес людської цивілізації [11, с. 256].

Ключовими чинниками, які дали імпульс виникненню полісу і визначили його початковий розвиток, були: освоєння заліза. Епоха виникнення полісу збіглася з широким поширенням технологій обробки заліза. Це стало фундаментом для створення складнішої економіки та активнішого товарного виробництва. Залізо дозволило прискорити господарський і соціальний розвиток у напрямі індивідуалізації та демократизації. У сільському господарстві воно сприяло розвитку середніх і дрібних селянських господарств, а в ремеслі – піднесенню індивідуальної майстерності. У соціально-політичному житті залізне

озброєння зміцнило військову силу громадян-землеробів-гоплітів, які поступово витіснили аристократичну кінноту.

Протягом цього періоду розвиток Греції відбувався без вирішального впливу іноземних держав. Конфлікти між державами Стародавнього Сходу у першій половині I тисячоліття до н.е. надовго затримали втручання східних деспотій у внутрішнє життя греків. Природно-географічні умови. Ландшафт Греції та відсутність великих річкових систем на Балканському півострові не вимагали створення сильно централізованої влади з масштабним апаратом управління. Бюрократичні мікенські палаци залишилися лише епізодом історії та були зруйновані дорійськими вторгненнями, після чого громади в Греції почали розвиватися більш самостійно, без значного зовнішнього чи внутрішнього адміністративного тиску [24, с. 97].

Соціальна мудрість стародавніх греків знайшла свій прояв у своєрідній боротьбі основної частини громади (демосу) із родовою аристократією. У цій боротьбі не було ані переможців, ані переможених, проте досягнуто унікальний соціальний компроміс. Обидві сторони погодилися на новий суспільний лад, основу якого забезпечували раби-іноземці. Хоча демос і зламав домінування аристократії, він також пішов на поступки представникам знаті й багатства, унаслідок чого в суспільстві запанували принципи законності та злагоди. Велика грецька колонізація була особливим історичним явищем, що виникло у процесі розвитку поліса і стало одним із визначальних чинників поширення цієї форми державності у світі. Водночас це явище слугувало способом вирішення внутрішньополісних проблем. Завдяки колонізації греки знаходили змогу зменшувати напругу у суспільстві та забезпечувати баланс між чисельністю населення і розмірами територій, які могли забезпечувати його існування.

Таким чином, виникнення полісів було результатом тривалих і багатовекторних політичних, соціальних та економічних змін, що відбувалися впродовж перехідного періоду від «темних віків» до архаїчної доби. Ослаблення старих родоплемінних і палацових форм влади сприяло формуванню нових центрів впливу, які поступово концентрувалися навколо місцевих громад.

Водночас зростала роль аристократії, яка не лише контролювала ресурси, але й визначала політичний розвиток суспільства, закладаючи основи майбутніх владних інститутів.

Паралельно відбувалося пожвавлення господарського життя: розвивалися землеробство, ремесла, обмін і торгівля, що сприяло економічній диференціації та ускладненню соціальної структури. Зростання населення та укріплення поселень створювали передумови для їх перетворення на організовані центри спільного життя. У цих умовах поступово формувалися елементи колективного управління, виникали перші форми громадської самоорганізації та усвідомлення спільних інтересів.

У підсумку саме поєднання цих чинників зумовило появу нової моделі суспільної організації – поліса, який об'єднував у собі політичні, економічні та культурні функції. Грецькі поліси стали унікальною формою міста-держави, що визначила подальший розвиток античної цивілізації та справила значний вплив на європейську політичну традицію.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІС ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Основні ознаки та структура давньогрецького полісу.

Феномен давньогрецького поліса постає центральною проблемою при дослідженні античної державності, оскільки саме в його межах було вироблено унікальну модель суспільно-політичного устрою. На відміну від монархічних номів Стародавнього Сходу, класичний поліс формувався як цілісний територіально-правовий і громадянський організм, що поєднував у собі функції міста, релігійного центру та суверенної держави. Системна класифікація полісів за їхнім походженням, економічною спеціалізацією та формою правління дозволяє не лише простежити внутрішню динаміку еллінського світу, а й виявити базові закономірності функціонування античної цивілізації в цілому.

Основною передумовою формування полісу як виду міста-держави стали процеси, що супроводжували урбанізацію протодержавних об'єднань, які виникали на основі територіальних (сусідських) громад. Структура античного полісу складалася з центрального міста та прилеглих територій. Поліс був античною моделлю простої держави, яка відрізнялася можливістю засновувати колонії та утворювати союзи з іншими полісами. У давньому світі існувало понад тисячу полісів, серед яких найбільш впливовими були Афіни, Спарта, Фіви, Корінф, Сіракузи, Родос, Аргос, Етерія, Евліда і Мегара. Грекам архаїчного і класичного періодів вдалося сформувати такий образ полісу, який вважався найбільш досконалою формою організації державного життя. Характеризуючи внутрішню правову природу античного міста-держави та його докорінну відмінність від територіальних імперій, Олександр Гавриленко зазначає: «Античний поліс являв собою не просто географічний чи архітектурний простір, а насамперед закриту корпорацію повноправних громадян, міцно пов'язаних єдністю політичних прав, релігійних культів та монопольним правом на володіння землею» [46, с. 68].

Кожен із полісів мав свою унікальну соціальну ідентичність, яка була результатом спільного прийняття рішень на народних зборах (агора), віри у міфічного засновника або покровительське божество, а також проведення регулярних релігійних свят. Водночас усі поліси зберігали спільні характеристики цього виду міст-держав. Об'єднавчою концепцією античного полісу була ідея Арістотеля: його основою став союз вільних чоловіків-громадян, які мали рівні політичні права, базовані на власності. Тож класичний античний поліс формувався не лише через розвиток інституту громадянства, а й через становлення інституту земельної власності. Розглядаючи полярність політичного розвитку грецьких міст та специфіку їхнього республіканізму, дослідники наголошують на глибокому ментальному зв'язку між формою правління та повсякденним побутом: «Аристократичний Лакедемон та демократичні Афіни репрезентують дві принципово різні, але однаково життєздатні моделі полісної організації, де в одному випадку індивід повністю розчинявся у воєнізованій спільноті, а в іншому – знаходив максимальний простір для особистої свободи й політичної творчості» [34, с. 277].

Основні соціальні групи вільного населення включали аристократів-землевласників (арістос) і повноправних громадян (демос), які належали до землеробських, ремісничих і торговельних верств. Суверенність полісів підкреслювалася такими аспектами, як карбування власної монети й ухвалення писаних збірок законів. Проте ці особливості не були достатніми для чіткого відмежування полісів від попередніх міст-держав доби мінойської, ахейської та іонійської цивілізацій. Це обґрунтовує необхідність класифікації та порівняння античних полісів із фінікійськими чи римськими містами-державами. Критерії класифікації античних полісів охоплюють складові елементи їхньої організації з урахуванням форми державного правління та характеру утворення. Домінуючою формою правління в античних полісах була республіка. Рабовласницька республіка мала кілька різновидів, які розрізнялися за способом формування посередницьких органів влади, їхніми повноваженнями та взаємовідносинами між органами влади й населенням.

Серед основних форм республіканського правління виділялися: – аристократична рабовласницька республіка (Лакедемон); – демократична рабовласницька республіка (Афіни, Корінф); – олігархічна рабовласницька республіка (Фіви). Перші міста-держави мінойської, ахейської та іонійської цивілізацій переважно існували як патріархальні монархії, які Аристотель визначав залишками гомерівської доби. З погляду політичного режиму античні поліси поділялися на демократичні, аристократичні й олігархічні.

За домінуючою формою суспільно-економічного устрою виділяють такі типи полісів: аграрні (Лакедемон); аграрно-ремісничі (Афіни); торгово-ремісничі (Корінф) [23, с. 79]. За походженням цей підхід дозволяє класифікувати поліси на первинні та вторинні. Первинні поліси беруть свій початок з міфічних часів та були осередками первісної урбанізації, виступаючи метрополіями щодо вторинних полісів. Вони зароджувались на основі ахейських та іонійських протодержавних утворень III тисячоліття до н. е. У середині II тисячоліття до н. е. сформувалося Мікенське царство, яким правили династії Персеїдів і Пелопідів (близько 1270 р. до н.е.). Власних правителів мали також такі поліси, як Аргос, Сікіон, Афіни, Тірінф, Фіви та Мегари. Однак наприкінці XII ст. до н. е. більшість із них була завойована дорійськими племенами. Вторинні поліси виникали переважно внаслідок античної колонізації вихідцями з первинних полісів. Спочатку вони часто залишалися залежними від своїх метрополій, але поступово здобували незалежність, яка з часом ставала повною.

Прикладом вторинних полісів є міста-держави Північного Причорномор'я: Борисфеніда – заснована в 645–644 рр. до н.е. грецькими переселенцями з Мілету; - Ольвія – виникла на межі VII–VI ст. до н.е., заснована вихідцями з Мілету; - Ніконій – побудований в останній третині VI ст. до н.е. переселенцями з Іонії; - Тіра – заснована наприкінці VI – на початку V ст. до н.е., колоністами з Мілету; - Херсонес Таврійський – заснований у 422–421 рр. до н.е. вихідцями з Гераклеї Понтійської; - Пантікапей – заснований наприкінці VII ст. до н.е. вихідцями з Мілету; - Фанагорія – створена приблизно у 543 р. до н.е. іонійцями з Теосу. Однією з характерних рис багатьох античних полісів була їхня здатність

проводити активну колонізаційну політику, а також об'єднуватися у військово-політичні союзи без втрати державного суверенітету. Поліси зберігали право видавати власні закони, проводити внутрішнє управління та здійснювати судочинство на своїй території. Аналізуючи феномен Великої грецької колонізації та юридичний статус нових поселень у Причорноморському регіоні, Наталія Грицюта вказує на дивовижну здатність еллінів відтворювати базові інститути метрополії: «Колонізаційний рух не послаблював, а навпаки – розширював межі полісної цивілізації, адже кожне нове місто-емпорій на далекій периферії виникало як суверенний політичний організм із власною агорою, законами та специфічним комунікативним простором» [49, с. 119].

Античний поліс як організаційний тип грецької державності утворював центр політичного, економічного та культурного життя разом із сусідньою територією (хора). Він представляв собою форму простої держави, яка, на відміну від номової організації Сходу, могла володіти колоніями та створювати військово-політичні союзи з іншими полісами. Його специфічна політико-територіальна структура відображала внутрішній устрій, взаємодію між складовими частинами держави та різноманітність форм управління й реалізації влади. Усе це дає можливість розглядати античний поліс як історичну форму державного територіального устрою [23, с. 80].

На свій час поліс вважався найрозвиненішою формою політичної організації. Його ключова перевага перед іншими типами держав, наприклад, східними деспотіями, полягала у ширшій соціальній базі та можливостях розвитку громадянських прав і свобод, комунікацій, обміну й циркуляції інформації, а також зачатках протопіару на ранніх етапах існування. Полісна економіка надавала ширші можливості для розвитку товарних відносин порівняно зі Сходом.

Завдяки цьому відбувалося накопичення багатств, з'являлися значні маєтки і великі ремісничі майстерні, які часто використовували працю рабів. Соціальна структура полісів включала три основні класи: панівний клас, вільних дрібних виробників, а також рабів і залежних працівників. Серцевиною

соціального устрою поліса був громадський колектив із повноправними громадянами – корінними жителями, які володіли спадковими земельними ділянками, брали участь у народних зібраннях і вважали військову службу почесним обов'язком [11, с. 91].

Кожен власник земельного наділу був також воїном. У деяких полісах військова доблесть цінувалася вище за матеріальний статок і відкривала ширші перспективи для громадянина. Втім, утрата землі могла спричинити позбавлення громадянських прав та виключення з громадянської спільноти. Володіння землею розглядалося як записка виконання громадянином своїх обов'язків перед державою. Полісна організація мала зобов'язання піклуватися про економічну забезпеченість усіх членів громади земельними наділами. Економічна політика спрямовувалася на уникнення майнової нерівності серед громадян шляхом обмеження накопичення надмірного багатства. Зокрема, встановлювалися жорсткі обмеження на розмір земельних володінь, що їх не можна було перевищити без порушення закону. Громадськість негативно ставилася до тих своїх членів, хто нагромаджував багатства чи вів спосіб життя, що суперечив принципам солідарності. Заможні громадяни зобов'язані були брати активну участь у громадському житті, фінансуючи свята, змагання, театральні вистави чи військові потреби. Такі заходи свідчили про існування сильної соціальної єдності всередині полісної громади. Еволюція полісного ладу сприяла поглибленню суспільних зв'язків як у Греції, так і за її межами, водночас формуючи полісну ідеологію [11, с. 91].

Остання підтримувала віру греків у перевагу їх політичного устрою над іншими державами та в їх військову силу порівняно з «варварами». У полісах також сформувалася унікальна система духовних цінностей. Греки вважали, що лише в такій організації можна жити вільно, морально та гідно. Особиста свобода громадянина означала відсутність підпорядкування будь-якому іншому індивіду чи колективу, право вибору у сфері діяльності, можливість досягнення матеріального благополуччя – але без прагнення до надмірного накопичення. Однією з головних складових цієї системи стало поняття громадянина як вільної

людини з невід'ємними політичними правами. Громадянин мав право активно брати участь у державному управлінні, наприклад, через участь у народних зібраннях. Він також ніс обов'язок захищати свою батьківщину у разі війни й демонструвати дух патріотизму.

Грецькі поліси відзначалися різноманітністю своїх соціально-політичних устроїв. Основними формами організації полісів були олігархічна (як-от Спарта, Лакедемон) та демократична (наприклад, Афіни). Олігархічний устрій характеризувався слабким розвитком торгівлі й ремесел, значною залежністю праці та домінуванням олігархії. Громадяни таких полісів володіли земельними ділянками, які обробляло місцеве незаможне та економічно залежне населення. Втрата землі для дрібних землевласників нерідко означала одночасну втрату громадянських прав. У демократичних полісах існувало розвинене ремісниче виробництво, активна торгівля, а товарно-грошові відносини мали значне поширення. Використання праці рабів було звичною практикою, особливо в ремеслах і торгівлі. У таких суспільствах громадяни активно залучалися до суспільного та політичного життя, чому сприяв демократичний устрій. Демократія тут перемогла родову знать, унаслідок чого землеробство стало привілеєм вільних громадян. Основу демократичного ладу становили дрібні землевласники та ремісники-кустарі [11, с. 93].

Таким чином, представлена типологія античних міст-держав доводить, що за умов зовнішнього різноманіття форм – від аграрно-олігархічної Спарти до торгово-демократичних Афін чи колоніальних республік Північного Причорномор'я – поліс завжди зберігав свою інваріантну сутність. Головна історична перевага цієї форми державного ладу полягала в унікальному поєднанні верховенства закону, міцної громадянської солідарності та безпосередньої участі демосу в управлінні спільнотою. Саме така гнучка політико-територіальна структура заклала надійний економічний та соціокультурний фундамент, який не лише забезпечив внутрішній розквіт Еллади, а й сформував першооснови європейської політичної та правової традиції.

3.2. Територіальна організація полісу.

Повноцінний аналіз давньогрецького поліса як унікального соціокультурного та державно-правового організму вимагає детального дослідження його внутрішньої архітекτονіки. Поліс не був простою адміністративною одиницею; він функціонував як складна триєдина система, де економічним базисом виступала специфічна антична форма власності, правовим стрижнем – суворо регламентований інститут громадянства, а просторово-комунікативним ядром – агора. Взаємодія цих елементів визначала не лише траєкторію розвитку та розквіту античної міської громади, а й механізми формування унікальної ментальності вільного елліна.

Існує усталена думка, що поліс – це особливий тип спільноти, а саме громада громадян-землевласників. На відміну від спільнот Стародавнього Сходу, які склалися винятково з сільського населення, грецький поліс об'єднував як селян-землевласників, так і міських жителів. Давні греки не мали сумнівів, що поліс є певною формою організації – спільнотою, спрямованою на забезпечення «доброго життя» своїх громадян, здатною до самодостатнього існування та процвітання. Основними структуроутворюючими елементами грецького полісу, що визначали умови його формування та розвитку, були наступні. Насамперед це економічна база будь-якого полісу – так звана антична форма власності, в якій органічно перепліталися державна та приватна власність. При цьому приватна власність була підпорядкована державній. Таким чином, обов'язковою умовою права володіння землею у межах полісу була належність до числа його громадян. Досліджуючи правову природу античного землеволодіння та виявляючи жорстку залежність майнового статусу особи від її суспільного становища, Володимир Макарчук зазначає: «Антична форма власності виключала можливість відчуження землі на користь іноземців чи безправних категорій населення, оскільки земельний наділ розглядався не як товар, а як матеріалізований зв'язок між індивідом і суверенним колективом громади» [15, с. 128].

У класичному полісі саме громадянин був власником землі, а володіння земельним наділом на території полісу вважалося необхідним атрибутом громадянства. Верховне право контролю та управління землею, основним засобом виробництва античного часу, належало колективу громадян, тобто самій громадській спільноті.

Антична форма власності постійно еволюціонувала. Її розвиток тісно переплітався з поступом економіки Греції та рухався у напрямку до утвердження повної приватної власності. Рівень розвитку цієї форми власності визначав якість усіх елементів структури полісу: починаючи від його зародження в архаїчний період, через розквіт у класичну епоху, і закінчуючи кризою, спричиненою еволюцією до абсолютної приватної власності. За такого устрою античний поліс вже не міг функціонувати у своїй традиційній формі. Окреслюючи закономірності еволюції та подальшого розпаду полісних структур під впливом майнових трансформацій, Михайло Ліпін акцентує увагу на неминучості цієї кризи: «Розвиток абсолютної приватної власності та безконтрольний обіг землі неминуче руйнували той первісний колективістський фундамент, на якому тримався поліс, перетворюючи солідарну громаду громадян на конгломерат відчужених індивідів» [12, с. 25]. Одним із найважливіших складників організації полісу був інститут громадянства. Населення полісу поділялося на повноправні, неповноправні і позбавлені прав категорії жителів. Лише громадяни, що належали до полісної спільноти, мали повний набір прав – економічних, політичних і соціальних. Саме громадяни полісу становили найпривілейованішу групу населення цієї спільноти [17, с. 58].

Ефективне використання комунікаційних просторових рішень у давнину призвело до створення житлових будинків із внутрішнім ядром – перистилем, який слугував місцем для родинного або дружнього спілкування. Ця архітектурна особливість формувала умови для соціальної взаємодії. Аналізуючи архітектурно-просторову організацію грецьких міст та її безпосередній вплив на повсякденну комунікацію мешканців, автори університетського підручника з античної культури підкреслюють: «Приватний простір перистильного будинку

та публічний простір агори перебували в глибокій гармонії, відображаючи ментальну потребу елліна у постійному живому спілкуванні, обміні інформацією та колективному самоусвідомленні» [7, с. 152]. Згодом «перистильний двір» став невід’ємною частиною римських міських будинків, заміських вілл і навіть громадських площ – у грецьких полісах це була агора, а у Римі – форуми.

Грецька агора, як центр політичного, економічного, адміністративного, соціального та культурного життя міста, була місцем, де здійснювалось правосуддя і сходились люди для комунікації. Зазвичай вона розташовувалася в центральній частині поліса та об’єднувала в собі головний ринок і урядові приміщення. Агору оточували галереї з майстернями ремісників, а також тут будували храми. На агорі публічно виставляли діюче законодавство поліса, важливі декрети й інші офіційні постанови. Тут проводили Народні збори – місце для обговорення і прийняття рішень. Слово «агора» походить від давньогрецького дієслова «агіро», що означає збиратися чи виголошувати промови перед публікою. У повсякденному житті стародавніх афінян агора була центром зустрічей і активного соціального спілкування, місцем життя спільноти. Саме тут зароджувався та зміцнювався духовний зв’язок між жителями міста. Афінська агора справедливо вважалася серцем полісу. Оцінюючи суспільно-політичну та інформаційну роль міської площі в житті афінського демосу, Наталія Грицюта вказує на її значення як колиски європейської публічної комунікації: «Агора була не просто ринковим майданом, а первинним комунікативним полем античної демократії, де через механізми відкритої дискусії, оприлюднення законів та виголошення промов формувалася громадська думка й гартувався інститут громадянства» [9, с. 118].

Поліс – це не просто політичне утворення, а значно складніша форма людської спільноти, яка об’єднує своїх членів цілим спектром соціальних та економічних взаємовідносин. Однією з характерних особливостей поліса є так звана «антична форма власності», на яку звертали увагу ще античні мислителі. Ця форма власності представляє собою унікальний симбіоз колективного та приватного володіння. Верховна власність на землю належала громаді в цілому,

проте земля була поділена на окремі ділянки, якими розпоряджалися індивідуальні громадяни. Характеризуючи унікальний діалектичний баланс між колективним та приватним началами в економіці грецького міста-держави, Ярослав Пасько доходить висновку: «Специфіка полісного ладу полягала в тому, що приватний інтерес власника земельної ділянки ніколи не ставав абсолютним; він завжди обмежувався і контролювався верховним правом громади, яка пильно стежила за збереженням внутрішнього балансу сил» [17, с. 60].

Право володіння землею було тісно пов'язане зі статусом члена громади, оскільки саме земля слугувала своєрідним «паспортом» громадянина. У зв'язку з цим купівля-продаж землі в той час була суттєво обмежена [8, с. 68]. Демократичний устрій, який поступово утверджувався в полісах у процесі їхнього розвитку, еволюціонував разом із формуванням громадянського суспільства. Як правило, правовий статус громадянина включав максимально широкий спектр прав, свобод та обов'язків, що існують у межах цієї держави. Це пов'язано з тим, що громадянин є особою, яка підтримує постійний юридичний зв'язок із державою, що знаходить прояв у взаємних правах та обов'язках між ними.

3.3. Громада як основа політичної системи.

Дослідження генезису античної політичної думки вимагає переосмислення самої природи влади в умовах демократичного поліса. Перехід від мікенської сакральної монархії до республіканського устрою знаменував собою радикальну секуляризацію суспільного простору, де право на управління містом перестало бути божественним привілеєм окремої особи і перетворилося на об'єкт раціонального обговорення та агонального змагання. Поєднання концепції «порожнього місця влади» з двоякою природою власності й військово-громадянською структурою ополчення породило унікальний соціокультурний мікрокосмос, у якому рівність громадян перед законом виступала головним гарантом автономії та життєздатності держави.

Становлення демократичного полісу в Давній Греції сприяло створенню унікального соціального простору, у якому місце влади залишалось «пустим». Це означало, що правителям було заборонено привласнювати цю позицію та ототожнювати себе з нею. З розвитком демократії легітимація влади вже не ґрунтувалася на посиленнях до природних чи божественних джерел. Механізми її здійснення постійно переосмислювалися, що зумовило інституалізацію агональної боротьби та суперництва.

У демократичному устрої місце влади є «пустим» і ніколи не може бути повністю прив'язаним до певної особистості чи групи, оскільки жодна з них не є консубстанційною цьому місцю. Влада залишається інстанцією, проте вона більше не пов'язана з абсолютними або сакральними засадами. Розглядаючи філософські передумови десакралізації політичного простору Еллади та виникнення відкритого дискурсу навколо інституту влади, Михайло Ліпін зазначає: «Руйнування палацової ієрархії дозволило грекам винести проблему управління на агору, перетворивши владу з таємничого божественного артефакту на раціональну функцію, що належить усьому колективу громадян і реалізується через діалог» [14, с. 27].

Однією із ключових передумов такої трансформації було падіння мікенської держави, в основі якої існувала концепція божественного царя. На зміну їй прийшла система, у якій верховних правителів обирали серед представників аристократичних родів. Проте пізніше, завдяки реформам Солон та Арістіда, доступ до найвищих державних посад, наприклад до архонтів, став відкритим для всіх афінських громадян незалежно від їхнього майнового стану. Демократизація управлінської системи втілювала ідеали рівності та нормативний характер демократичного поліса. За вченням Аристотеля, у демократичному суспільстві влада належить народу. Народ, за його визначенням, це вільнонароджені громадяни, які діють у межах закону: здійснюють судочинство, обговорюють суспільні справи та спільно ухвалюють рішення щодо окремих питань. Така раціоналізація стосунків між членами поліса сприяла формуванню уявлень про світовий порядок, побудований на принципах

симетрії, рівноваги та рівності між його складовими. У цих уявленнях поліс розглядався як суспільний мікрокосмос, який базується на тих самих законах гармонії, що й космос. Сформовані на таких засадах ідеї лежали в основі конституювання поліса [14, с. 25].

Ставало можливим завдяки секуляризації політичної думки та впливу філософії, якій притаманні питання про витоки як всесвіту, так і поліса. У межах подібного філософського дискурсу жодна інституція або правитель не можуть повністю ототожнюватися з владою. Поняття порядку, поліса, закону та влади стають об'єктами відкритого агонального змагання та дискусій, що виключають застосування фізичного насильства як способу досягнення перемоги. Варто зазначити, що ці передумови є фундаментальними для формування демократії. Вона виникає саме у тих умовах, коли втрачається визначеність існуючого соціального устрою, коли засади суспільних зв'язків, влади, закону та знань перестають бути однозначними і набувають відкритого, потенційного характеру.

Таким чином, поліс створює соціальний простір, у якому розвиток раціонального мислення стає необхідністю. Цей порядок базується на рівності всіх його членів, невизначеності та відкритості питання загального блага, а також на діалозі як основному знарядді вирішення конфліктів. Проте такий простір постійно перебуває під загрозою спотворення або руйнування через спокусу зайняти «порожнє» місце влади.

Інакше кажучи, поліс постійно опиняється перед вибором між політикою та поліцією, між «дискусіями про спільне» і «дискусіями про управління та контроль». З огляду на це, такий соціальний простір можна охарактеризувати як «мерехтливий поліс», що виникає на периферії владних структур, де традиційне уявлення про «нормальність» стає менш очевидним. Раціоналізація соціально-політичних зв'язків між громадянами підкреслює ключову роль освіти в організації суспільного життя [43, с. 298]. Наполягаючи на тому, що стабільність демократичного ладу безпосередньо залежала від рівня інтелектуального та культурного розвитку міської громади, Євген Синько вказує: «Функціонування "порожнього місця влади" вимагало від полісної спільноти високої культури

компромісу та раціонального мислення, де освіта (пайдейя) виступала інструментом підготовки громадянина до безперервної участі в агональних дискусіях про спільне благо» [43, с. 300].

Населення поліса складалося з трьох основних категорій: повноправних, неповноправних і безправних мешканців. Водночас лише ті, хто належав до полісної громади, мали повний спектр прав – економічних, політичних і соціальних. Саме вони становили найбільш привілейований прошарок населення. Одна з характерних рис полісної організації стародавніх греків полягала у специфічному ставленні громадян до військової справи. У класичних полісах відсутня регулярна армія, тож усі громадяни були потенційними воїнами.

Військовий обов'язок виконувався у громадянському ополченні, що скликалося лише за умов загрози. Особливу роль у житті полісу відігравали форми самоврядування громадян. Народні збори, до яких входили виключно громадяни, були найважливішим органом політичного управління. Завдяки їм кожен член громади міг висловити свою думку. Поряд із народними зборами існували також інші органи управління – рада, судова система та система посад, відповідальних за виконавчу владу. Всі ці інститути перебували в руках громадян і ніколи не відокремлювалися від громади. Економіка класичного поліса базувалася переважно на сільському господарстві, яке було основною сферою діяльності громадян. Характеризуючи аграрний фундамент античного суспільства та специфічний зв'язок між володінням землею і політичним статусом особистості, Сергій Шульга підкреслює: «Земля в класичному полісі не просто забезпечувала матеріальний добробут, а виступала сакральним та юридичним медіумом, який інтегрував індивіда в громадянську спільноту, роблячи його одночасно і власником, і воїном-захисником своєї хори» [50, с. 98].

Саме поліс виступав власником земель і гарантом взаємовідносин між його мешканцями. Громадян слід розглядати як співвласників суспільних земель, а також як приватних власників своїх земельних ділянок. Окрім того, поліс виконував роль організатора політичного життя, оборони та суспільних

робіт, які здійснювалися на загальне благо. Для своїх громадян він був свого роду найвищою цінністю і необхідною умовою їхнього існування. Для свого часу давньогрецький поліс представляв найбільш досконалу форму організації правлячого класу з широкою та стійкою соціальною базою. Це пояснюється тим, що полісна громада об'єднувала всіх власників – і рабовласників, і дрібних землеволодільців, які обробляли свої ділянки без використання рабської праці. Усі вони отримували від своєї громади гарантії на володіння майном та досить широкі політичні права. Світ грецьких полісів не можна уявляти як випадковий конгломерат дрібних князівств. Кожен поліс був автономним, але всі греки усвідомлювали єдність свого народу. Еллінський світ є класичним прикладом єдності у різноманітності – моделі суспільно-політичного устрою типово західного зразка. Ця єдність ґрунтувалася на спільній культурній основі, релігійних віруваннях та морально-етичних цінностях, які об'єднували грецькі громади [43, с. 299].

Поліс являв собою своєрідну тріаду: держава, місто, громада. Не дивно, що в індоєвропейських предків античних народів числу «три» надавалося сакральне значення в суспільній структурі. Останнім часом з'явилася тенденція розглядати античну громадянську громаду як догосударчий утвір. Це дозволяє пояснити унікальність античної суспільної життєдіяльності та культури, враховуючи тривалий перехід до зрілої державності. На початку формування античного суспільства кожен громадянин мав земельну ділянку, на яку держава надавала право власності. Він міг продати, подарувати чи заповісти її лише своїм співгромадянам.

Громадянська спільнота здійснювала верховний контроль за власністю громадян, надаючи особливий двоєдиний характер приватній власності: як окремий власник засобів виробництва, так і колективний контроль громади. Іноді держава зберігала частину власності, не розподіленої між громадянами, отримуючи з неї дохід для потреб усієї громади. У Римі такою державною власністю було *ager publicus* (громадська земля), що складалася з земель у завойованих провінціях. В Афінах державною власністю були срібні рудники

Лавріону. Державна власність могла здаватися в оренду, проте лише громадянам. Державний земельний фонд слугував резервом для надання ділянок новоствореним родинам громадян. Громадяни могли вимагати від держави землі, і вона зазвичай відгукувалася на такі вимоги, адже держава складалася з самих громадян.

Ці вимоги стимулювали римське завоювання Італії. Грецькі поліси, маючи обмаль родючої землі, шукали її для своїх громадян по всьому Середземномор'ю, засновуючи колонії. Велика грецька колонізація VIII–VI ст. до н.е., яка розширила межі еллінської цивілізації, була в основі своїй пошуком нових земель. Лише спартанці знайшли їх поблизу, завоювавши сусідню Мессення [19, с. 299].

У стародавній Спарті до державного фонду входила вся земля. Спартиати отримували рівні ділянки-клери, які не могли відчужувати. Держава забезпечувала спартиатам робочу силу на їхніх клерах у вигляді рабів-ілотів. Завдяки цьому спартиати були вільними від трудового процесу, присвячуючи себе громадській і військовій діяльності. Громадянин мав поважати свою власність, особливо землю. Земля і праця на ній розглядалися як основа добробуту та гідного життя. В античному суспільстві зберігалася архаїчна психологія, заснована на ставленні до землі як до сакрального об'єкта. Труд на землі вважався справою честі античного громадянина, а не способом збагачення. Швидше можна було збагатитися в торгівлі, ремісництві, позичковій справі або війні.

Землеробство демонструвало якості достойного громадянина і вважалося працею першого ґатунку, тоді як ремесло і торгівля – заняттями другого ґатунку, більш притаманними іноземцям і рабам. Громадяни прагнули використовувати рабів для допоміжних робіт, залишаючи працю на землі для своєї родини.

Маючи повний обсяг влади та контроль над своїми громадянами й ресурсами на підконтрольній території, античне громадянське об'єднання виступало в ролі суверена. Саме тому народні збори були невід'ємним атрибутом політичного життя античних спільнот. У Афінах вони носили назву еклесія, у

Спарті – апелла, у Римі – коміції. У різних громадських об'єднаннях повноваження народних зборів варіювались та по-різному взаємодіяли з іншими органами управління – радою полісу й посадовими особами. Це співвідношення впливало на політичну структуру держави. Якщо народні збори відігравали центральну роль, встановлювалася демократія. У разі переваги ради (герусії в Спарті чи сенату в Римі) утверджувалася аристократія (влада найкращих) або олігархія (влада небагатьох).

Верховенство посадових осіб зазвичай втілювалося у формі монархії: як царська влада (монархія, що базується на згоді) або як тиранія (монархія, заснована на насиллі). Втім, у будь-якому випадку формальну верховну владу мало народне зібрання, якому належав суверенітет. Воно реалізовувало свої повноваження безпосередньо, як у демократіях, або делегувало іншим органам, обмежуючись лише формальним схваленням їхніх рішень, як це спостерігалось в Спарті. У спартанців вираження думки відбувалося голосністю криків: якщо результати зборів не задовольняли посадових осіб, їх просто розпускали до наступного засідання. Проте жодне рішення не вважалось чинним без схвалення народних зборів [19, с. 299]. Аналізуючи інституційну структуру античних республік та визначаючи ключову роль загальних зібрань у реалізації суверенітету, Валерій Петрінко зауважує:

«Народні збори – будь то афінська еклесія чи спартанська апелла – виступали вищим носієм полісного суверенітету, демонструючи, що навіть в умовах олігархічного тиску формальне право ухвалення рішень завжди залишалося за колективом громадян» [47, с. 185].

Саме тому багато дослідників дотримуються думки, що полісна система мала тенденцію до демократії, хоча така модель реалізовувалась далеко не повсюдно. На практиці ситуація була значно складнішою. Грецькі мислителі, такі як Платон, Аристотель і Полібій, вважали найоптимальнішою формою політичного устрою змішану систему, засновану на об'єднанні інтересів народної маси (демократія) та найкращих представників суспільства (аристократія), інтереси яких виражав одноосібний правитель (монархія).

Аристотель називав такий устрій політією. Полібій вважав, що найближчим до цього соціально-політичного ідеалу був римський республіканський лад із його комбінацією демократичного елемента (коміції), аристократичного (сенат) і монархічного (консульська магістратура). Такий погляд пояснювався історичним розвитком античної громадянської спільноти. Демократія, яка виступала політичною формою рівності громадян, прийшла на зміну архаїчному суспільству, де панувала родова аристократія. У свою чергу, соціальний лад класичного періоду в античному світі – для Греції це V ст. до н.е., для Риму – II–I ст. до н.е. – був змінений суспільством, у якому влада перейшла до великих приватних власників-олігархів. Відтак, рівність громадян в античності залишалася головним соціальним принципом, хоча фактично політичний вплив завжди належав аристократам і багатіям.

Двояка природа античної форми власності значно впливала на суспільне життя того часу. Громадянський колектив часто сприяв розвитку приватної власності та ініціативи, що не лише створювало сприятливі умови для економічного процвітання, а й формувало передумови для демократії. Громадяни, які володіли приватною власністю, були більше зацікавлені у політичній участі та громадському управлінні [17, с. 58].

Натомість у полісах, де акцент робили на колективному контролі за власністю, наприклад у Спарті, де приватна власність практично була скасована, економічний розвиток зазнавав застою. Таке суспільство набувало архаїчного характеру, а в управлінні домінувала традиційна аристократія, яка здійснювала контроль за спільними ресурсами. У такій системі громадяни, позбавлені економічної самостійності, не відчували мотивації до участі в управлінні. Особливістю політичного устрою античності була тісна інтеграція державного управління з суспільством.

Окремого класу адміністраторів чи професійних управлінців не існувало. Ключові управлінські функції виконували самі громадяни, як правило, на виборній основі. Ця система мала як переваги, так і недоліки. Тільки порівняно

невеликі громади могли дозволити собі таку організацію без необхідності спеціалізації [18, с. 183].

Однак ця модель сприяла розвитку уявлення про громадське життя як спільну справу (лат. «*res publica*» – «спільна справа»), формувала ідеологію єднання та згуртованості громадян. Водночас через відсутність оплати виборних посад брати участь в управлінні могли переважно заможні верстви населення, що підвищувало роль аристократії, представники якої завдяки своїй історичній привілейованості були краще підготовлені до керівництва колективом [36, с. 83]. Демократія в її повному прояві була дороговартісним громадським інститутом. Лише окремі поліси мали змогу підтримувати її розвиток, оскільки це потребувало залучення громадян до політичних процесів на шкоду їхнім господарським справам. Прикладом є Афіни, які завдяки перемозі над Ксерксом і політиці Фемістокла зайняли провідну роль у Греції. Перенесення в 454 році до нашої ери скарбниці Делоського морського союзу в Афіни дозволило використовувати кошти союзників для забезпечення внутрішніх потреб. Завдяки цим ресурсам Перікл організував грошові виплати для відвідування театру (теорікон), закупівлю хліба для громадян, будівництво Акрополя, а також оплату виборних посад.

Згодом у Афінах навіть запровадили оплату за участь у народних зборах. Проте така демократія мала й інший бік: вона часто оберталася колективною тиранією чи диктатурою над численними полісами-союзниками, які прагнули звільнитися від афінського домінування. Аналогічно політична активність римських громадян на зборах і коміціях фінансувалася за рахунок експлуатації італійських союзників та мешканців провінцій поза межами Італії, які не мали жодних політичних прав, а також за рахунок пограбування завойованих народів. Попри все, майже всі форми управління в античних державах надавали своїм громадянам значно більші можливості для участі у політичному житті (як і у приватних справах), ніж суспільні системи інших стародавніх держав.

Отже, поліс як форма соціально-політичної організації давньогрецького суспільства являв собою унікальне поєднання держави й громади, в межах якого

відбувалося формування основних інститутів античної цивілізації. Він забезпечував не лише політичну самостійність і участь громадян у суспільному житті, а й сприяв розвитку економіки, соціальних відносин і культури. Саме в полісі сформувалися уявлення про громадянство, закон, відповідальність перед спільнотою, що визначили подальший розвиток політичної думки та стали підґрунтям європейської цивілізаційної традиції.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ГРЕЦЬКИХ ПОЛІСАХ

4.1. Аристократія та її роль у політичному житті.

Осмислення ранніх етапів полісогенезу неможливе без детального розбору феномену родової олігархії, яка виступила первинним архітектором античної республіканської державності. Протягом VIII–VI ст. до н. е. саме шляхетні клани, що виводили свій родовід від міфічних героїв, зосередили у своїх руках абсолютний контроль над релігійними культами, воєнним командуванням та усною судовою практикою. Проте закрита судова та політична монополія евпатридів у поєднанні з жорстким майновим тиском на дрібних виробників неминуче спровокували гостру кризу легітимності їхньої влади. Цей хронічний цивільний розкол став потужним каталізатором для розробки перших правових кодексів, які крок за кроком демонтували родові привілеї та закладали тривкий фундамент для формування класичної громадянської громади.

На початку архаїчної епохи провідну роль у грецькому суспільстві відігравали аристократи – нащадки басилеїв гомерівського періоду та члени інших впливових родів. У їхніх руках зосереджувалися всі важелі влади. Державні органи управління полісом, такі як ради, що фактично вирішували всі ключові питання, формувалися переважно з представників шляхетних родів. Народні збори, до яких допускалися пересічні громадяни, скликалися рідко і здебільшого лише затверджували рішення рад, таким чином будучи лише слухняним інструментом у руках аристократів [49, с. 115]. Окреслюючи монопольний характер ранньої аристократичної влади та безправне становище пересічних общинників в органах управління, Віктор Ставнюк зазначає: «Ранній архаїчний поліс функціонував як закрита елітарна республіка, де демос був фактично усунутий від ухвалення рішень, а народні збори скликалися лише для створення ілюзії загальної згоди з волею евпатридів» [49, с. 117].

Не викликає сумнівів, що знать займала панівні економічні позиції, які були зумовлені володінням значними земельними угіддями та багатствами, отриманими від військових походів. Однак, говорячи про економічну перевагу

аристократії, тобто про їхнє багатство, яке виокремлювало їх серед співгромадян, важливо враховувати одну суттєву деталь. Архаїчна Греція загалом була бідним суспільством, а отже, багатство мало доволі відносний характер. Неймовірно багатих магнатів, подібних східним володарям, у грецькому світі ніколи не існувало. Навіть найбільші за мірками тієї епохи статки виглядали досить скромно за сучасними стандартами, що було цілком співмірно з невеликими розмірами еллінських держав. У способі життя аристократія суттєво не відрізнялася від решти мешканців полісу. Водночас багатство все ще залишалося невіддільним атрибутом знатного походження. Окрім економічного впливу, представники знатних родів мали й інші важелі для утвердження своєї влади.

Одним із таких важелів був традиційний авторитет аристократів, який особливо в сільській місцевості був беззаперечним. Саме аристократи керували релігійним життям полісу, обіймаючи посади жерців. За відсутності писаних законів вони також виконували функції суддів, вирішуючи суперечки на власний розсуд згідно із нормами усного права. Характеризуючи специфіку судочинства архаїчної доби та вказуючи на небезпеку усного звичаєвого права в руках панівного класу, Ентоні Ендрюс підкреслює: «Свавілля аристократичних суддів, які тлумачили неписані закони на користь власного стану, було одним із найважчих тягарів для демосу і виступало головним каталізатором вимог щодо фіксації права на письмі» [9, р. 58]. Аристократія відігравала провідну роль навіть у війську. Нарешті, звільнення від щоденної фізичної праці давало представникам знаті більше часу для освіти й саморозвитку, що перетворювало їх на інтелектуальну еліту суспільства.

Аристократія як провідний соціальний прошарок ранніх грецьких полісів відігравала визначальну роль у формуванні політичних інститутів, норм управління та загальної структури влади. Її вплив був особливо відчутним у період становлення полісної організації (VIII–VI ст. до н. е.), коли політична система ще не набула чітко оформлених демократичних рис. Саме аристократичні роди, що спиралися на походження, військову доблесть і

земельну власність, визначали характер влади та напрям розвитку політичного життя.

Основою впливу аристократії було поєднання економічних, соціальних і культурних чинників. Великі земельні володіння забезпечували матеріальну незалежність і можливість утримувати власні загони воїнів, що було надзвичайно важливим у суспільстві, де військова сила прямо пов'язувалася з політичним авторитетом. Водночас аристократи виступали хранителями традицій, звичаєвого права та релігійних практик, що додатково зміцнювало їхній статус у суспільстві. Влада аристократії не завжди була формалізованою, однак вона проявлялася через контроль над ключовими політичними інститутами.

У більшості грецьких полісів раннього періоду саме представники аристократії обіймали найважливіші посади, входили до рад старійшин та здійснювали судочинство. Їхній вплив реалізовувався через такі органи, як ареопаг або подібні дорадчі структури, що виконували функції контролю за політичним життям. Важливою рисою аристократичного правління була орієнтація на традицію, що забезпечувала відносну стабільність, але водночас стримувала соціальні зміни [21, с. 93].

Політична роль аристократії не обмежувалася лише управлінням. Вона також формувала систему цінностей, яка визначала уявлення про честь, доблесть і гідність. Ідеал аристократа як воїна і громадянина впливав на виховання молоді та на суспільні очікування загалом. У цьому сенсі аристократія виконувала не лише політичну, а й культурно-ідеологічну функцію.

Разом із тим, із розвитком полісного життя та зростанням ролі демосу, становище аристократії почало змінюватися. Економічні зрушення, пов'язані з розвитком ремесла і торгівлі, сприяли появі нових соціальних груп, які прагнули участі у політичному житті. Це призводило до загострення соціальних конфліктів і поступового обмеження влади аристократії. У багатьох полісах такі процеси виливалися у реформи, спрямовані на розширення політичних прав і впорядкування законодавства.

Можна припустити існування тісного зв'язку між аристократією та військовою сферою життя суспільства. Спершу роль аристократії у військовій діяльності зводилася до індивідуальних бойових двобоїв, але на межі VIII–VII ст. до н.е., як стверджують деякі дослідники, аристократичний статус починає визначатися приналежністю до кінноти. Такий висновок часто аргументується очевидним зв'язком між соціальним статусом аристократа та його роллю вершника. Однак історичні факти викликають сумніви щодо цього твердження, адже відомості про існування кінноти в архаїчних Афінах відсутні. Якщо це так, то становище аристократії потрібно пов'язувати із фалангою, яка з'явилася в ті ж часи. Традиційно вважається, що фаланга справила демократизуючий вплив на аристократичне суспільство. Це припущення, ймовірно, має підґрунтя, адже фаланга об'єктивно підвищувала роль заможних представників демосу, які могли дозволити собі придбати гоплітське озброєння.

Однак навряд чи фаланга могла істотно применшити значення аристократії, адже саме аристократи займали місце в перших рядах воїнів – промахой. Розглядаючи воєнну реформу VII ст. до н. е. та її неоднозначний вплив на позиції шляхетних родів, американський історик Томас Мартін зауважує: «Впровадження тактики гоплітської фаланги хоч і розширило військову базу поліса за рахунок заможного селянства, проте не знищило престиж аристократії, яка продовжувала утримувати командні посади та демонструвати зразки індивідуальної доблесті в авангарді битви» [20, р. 84]. Характерною особливістю цього періоду стає також поява багатих поховань не тільки в Афінах, але й у всій Аттиці. Таким чином, можна стверджувати, що формується як афінська, так і периферійна аристократія. Можна припустити, що процеси внутрішньої колонізації, створення нових поселень і формування периферійної аристократії впливали на ослаблення попередніх соціальних і політичних зв'язків та, можливо, навіть спричиняли децентралізацію.

Формально міський і політичний центр, яким залишалися Афіни, продовжував існувати, однак зв'язки між центром і периферією могли поступово розхитуватись. Значну роль у суспільному та політичному житті відігравали

архонти, серед яких архонт-епонім мав найвищу посаду. Як представники виконавчої влади, архонти отримували вагомі судові повноваження. Полемарх очолював військо, басилевс був відповідальним за релігійні питання і судові справи, пов'язані з убивствами. Востаннє в цій ієрархії з'явилася комісія фесмофетів, завданням якої було документування прийнятих рішень. Можливо, ці рішення ухвалювали зазначені вище магістрати або ж вони стосувались судових вердиктів, винесених ареопагітами [50, с. 55]. Оцінюючи еволюцію афінської виконавчої та судової влади через появу колегії колег-магістратів, Сергій Шульга доходить висновку: «Поява фесмофетів як кодифікаторів судових прецедентів знаменувала собою початок обмеження повновладдя ареопагу і стала першим кроком на шляху до створення писаного законодавства поліса» [50, с. 99].

Характерним прикладом трансформації ролі аристократії є Афіни, де спочатку влада зосереджувалася в руках знаті, але з часом була обмежена завдяки реформам, спрямованим на встановлення більш справедливого порядку. Водночас навіть у період демократизації аристократія не втратила повністю свого впливу, зберігаючи авторитет і можливості впливати на політичні процеси через досвід, освіту та соціальні зв'язки.

У деяких полісах, навпаки, аристократія змогла довше утримувати свої позиції або навіть відновлювати вплив після періодів політичної нестабільності. Це свідчить про те, що її роль не була однорідною і залежала від конкретних історичних умов, економічного розвитку та внутрішніх конфліктів у суспільстві.

Аристократія, загрузнувши в розкошах і надмірностях, почала розглядати управління державою як засіб для власного збагачення, при цьому гнобячи народ. Біднота потрапляла в безвихідні боргові пута перед багачами-аристократами. Часто селянинові, який не мав зерна для посіву, доводилось брати його в борг у заможного сусіда, зобов'язуючись повернути після збору врожаю. Забезпеченням такого боргу служила земельна ділянка позичальника. Кредитор залишав на ній камінь із вигравіюваним закладним актом. Якщо врожай знову виявлявся неврожайним, боржник не міг розрахуватися, і його

ділянка переходила у власність кредитора. У випадках, коли вартість землі була меншою за суму боргу, сам боржник разом із сім'єю зобов'язувався працювати, щоб покрити залишок боргу. У підсумку багато хто опинявся у борговому рабстві, ставав невільником аристократів або навіть продавався в рабство за кордон [46, с. 58]. Аналізуючи глибину економічної кризи в Аттиці та загрозу, яку боргове рабство несло для самої суті античного громадянства, Ярослав Пасько наголошує: «Конфіскація земель та перетворення вільних общинників на боргових рабів підривали демографічний та воєнний потенціал Афін, створюючи реальну загрозу вибуху громадянської війни» [46, с. 62].

Через це частина сільського населення не лише втрачала засоби до існування, а й свободу. Демос не приховував свого обурення таким становищем і висував чіткі вимоги. По-перше, люди прагнули впровадження писаних законів, які б замінили неписане звичаєве право та поклали край свавілля правителів і суддів. По-друге, вони вимагали рівності політичних прав та можливостей участі у державному управлінні. По-третє, демос наполягав на скасуванні боргового рабства, справедливому перерозподілі земель і подоланні нестачі наділів. Окреслюючи ідеологічні та прагматичні гасла, під якими незаможні верстви вели боротьбу проти олігархічного гніту евпатридів, Ентоні Снодграсс зазначає: «Вимоги демосу щодо ліквідації боргів та переділу землі були не просто економічними претензіями, а радикальною політичною програмою, яка вимагала повернення кожному елліну його невід'ємного права на свободу й полісний наділ» [29, р. 115].

Резюмуючи вищевикладене, можна стверджувати, що аристократична доба стала базовою відправною точкою, яка визначила вектор розвитку всього еллінського політичного простору. Саме шляхетні роди, монополізувавши сакральну, судову та виконавчу сфери раннього міста-держави, заклали інституційні контури республіканського устрою та сформували ціннісний орієнтир цивільної доблесті. Проте узурпація влади евпатридами, відсутність фіксованого законодавства та агресивна експлуатація дрібних виробників через інструмент боргової кабали виявилися деструктивними для внутрішньої єдності

спільноти. Хронічний соціальний розкол (стасис), що поставив під загрозу саме існування воєнного та демографічного потенціалу міст, змусив сторони конфлікту піти на правовий компроміс. Ця вимушена трансформація, яка замінила родові привілеї цензовим принципом та верховенством писаного права, не лише ліквідувала олігархічний диктат знаті, а й створила передумови для формування якісно нової, класичної моделі полісної демократії.

4.2. Демос і його боротьба за політичні права.

Поліс – це надзвичайно складне та багатогранне поняття, визначення якого викликає чимало труднощів. Жодне з відомих визначень цього явища досі не стало загальноприйнятим. Найбільш близьким до істини можна вважати таке уявлення про поліс, за яким він розглядається як міська громадянська спільнота, що самостійно організовує себе в державу. У цьому визначенні робиться особливий акцент на ролі громадянського колективу, який дійсно був основоположним для полісної форми державності. Недарма в правовій теорії та практиці грецького світу поліс усвідомлювався передусім як сукупність своїх громадян. З огляду на це стає зрозумілим, чому для розуміння сутності полісу особливо важливе поняття громадянина.

Це поняття є революційним для свого часу; воно розвивалося масштабні і стало поширеним саме в рамках грецького полісного світу. Хоча елементи подібного статусу можна зустріти і в Стародавньому Сході, вони мали зародковий характер і завжди залишалися підпорядкованими статусу підданого. У грецьких же полісах народ (demos) складався виключно з сукупності громадян. Слід зазначити, що сам термін «народ» змінювався залежно від історичного контексту [24, с. 97].

Наприклад, у сучасному розумінні народ – це всі мешканці держави, незалежно від їхнього статусу чи походження. У середньовічному ж контексті під народом зазвичай розуміли представників нижчих верств суспільства; феодал міг навіть образитися, якщо його називали частиною народу. Натомість у полісній античній традиції значення народу було іншим. Це поняття

охоплювало лише громадян – осіб, які мали невід’ємні громадянські, зокрема політичні права, й таким чином представляло собою швидше вузький прошарок суспільства. Окрім громадян, у межах території кожного поліса мешкали й інші групи: раби, метеки (переселенці), жінки.

Вони належали до суспільства, але не входили до складу громадянської спільноти, а отже, парадоксальним чином не вважалися частиною народу. До числа громадян могли належати лише повнолітні вільні чоловіки, і навіть серед них існували вимоги, які далеко не всі могли задовольнити. Однією з найважливіших умов було походження: громадянином можна було бути лише за умови походження від предків-громадян по прямій чоловічій лінії. Поліси ставилися дуже обережно до надання прав громадянина чужоземцям (навіть якщо ті були греками), і такі випадки були надзвичайно рідкісними і завжди залежали від виняткових обставин. Додатковими критеріями для здобуття статусу громадянина могли виступати, наприклад, володіння земельним наділом або служба у війську. Характеризуючи цю ексклюзивну та закриту природу античного громадянського колективу, австралійський історик Роберт Осборн зазначає: «Поліс за своєю суттю функціонував як закритий клуб, де право на участь в управлінні та володіння землею суворо обмежувалося критерієм законного народження, що робило громадянську спільноту надзвичайно ревнивою до своїх привілеїв перед усім зовнішнім світом».

Проте ці вимоги мали скоріше «ідеальний» характер і не завжди виконувались. Наприклад, безземельний громадянин або той, хто уникав військової служби, хоча й були винятком із норми, усе ж існували. Натомість критерій походження завжди суворо дотримувався, і обійти його можна було хіба що через індивідуальне рішення, затверджене народними зборами як вищим органом державної влади поліса. Але навіть такі рішення не мали сили прецеденту й стосувалися лише конкретної особи [20, с. 117].

У класичному полісі чітко простежувалося протиставлення громадян іншим категоріям населення. Громадянська спільнота багато в чому нагадувала замкнуту касту, яка зосереджувала у своїх руках усю повноту державної влади.

Поліс можна порівняти з корпорацією громадян, які згуртувались перед обличчям усього зовнішнього світу – як того, що оточував поліс, так і того, що «проникав» у нього через мешканців, позбавлених громадянських прав. Основні особливості полісної державності були безпосередньо зумовлені центральним значенням категорій «громадянин» і «громадянство», важливість яких важко переоцінити.

Саме в рамках грецького полісу вперше у світовій історії сформувався правильний і відносно стабільний республіканський лад. Особливо це стало очевидно після ліквідації басилеїв і надання управлінським органам колегіального характеру. Найвищим органом влади було народне зібрання, тобто збори громадян, яке в ідеалі вважалося носієм верховного суверенітету держави.

У реальному житті ситуація в різних полісах і на різних етапах їх розвитку була неоднорідною: іноді влада народного зібрання мала реальний вплив, іноді залишалася лише номінальною. Та попри це, полісна система принципово базувалася на верховенстві колективу громадян, виразником якого слугувало народне зібрання. Одна з найбільш характерних рис полісної державності полягала у відсутності відокремлених від народу органів влади. Поліси фактично були державами без бюрократії, а посадові особи (магістрати) обиралися громадянами шляхом голосування або жеребкування, яке вважалося проявом волі богів. Суспільство і держава в рамках полісу були нерозривно пов'язані, що вело до своєрідного «розчинення» державних структур у межах громадянської спільноти. За таких обставин грецькі поліси зазвичай залишалися невеликими як за територією, так і за кількістю населення. За винятком найбільших і нетипових держав (наприклад, Спарта, Афіни чи Еліда), типовий поліс нараховував тисячі або навіть сотні жителів. Часто його можна було обійти за декілька годин або побачити увесь зверху з будь-якого підвищення [20, с. 118]. Оцінюючи цю географічну та демографічну обмеженість античного міського простору, британський дослідник Пол Картледж підкреслює її фундаментальне значення для розвитку республіканських інститутів: «Мініатюрні масштаби еллінського поліса не були випадковим недоліком урбанізації, а виступали обов'язковою

технічною умовою для існування прямої демократії, де кожен громадянин міг особисто чути промовців на агорі та знати в обличчя своїх магістратів».

Крім того, існувало неписане правило, що всі громадяни мали знати один одного в обличчя, адже це вважалося ознакою «ідеального» полісу. Не варто помилково вважати, що вся полісна Греція була подібною до Афін, Спарти чи Коринфа. Хоча ці поліс-гіганти задавали тон у політичному житті грецького світу, стандартною моделлю залишалися невеликі громадянські спільноти. Така «мініатюрність» полісу була зумовлена низкою факторів економічного, політичного та культурного характеру.

До таких факторів належали постійний дефіцит родючих земель (особливо у густонаселених регіонах, де поліси межували настільки тісно, що жоден із них не міг розширитися більше, ніж дозволяли сусіди), необхідність підтримання єдності громадянської спільноти (яка у надто великому полісі втрачала цю якість і перетворювалася на формальність), а також специфіка грецького світогляду й цінностей.

Демос здебільшого перебував у різному ступені політичної та економічної залежності від аристократів. Подекуди ця залежність перетворювалася на справжнє закабалення. Наприклад, розорений селянин, що опинився в неоплатному боргу перед багатим аристократом, змушений був закладати свою земельну ділянку, віддавати в закабалення членів своєї родини, а врешті й сам міг бути обернений на боргове рабство. Однак навіть кабальний боржник, фактично втративши (хоча тимчасово) статус вільної людини, все ж залишався громадянином полісу. Подібні парадоксальні устої життя підірвали стабільність у державі та гостро вимагали реформ.

У другій половині архаїчної доби, особливо у VII ст. до н.е., ситуація почала змінюватися: аристократи поступово втрачали свої провідні позиції. Із появою фаланги їх роль у війську зменшується – гопліти, переважно набрані з заможних селян, зробили аристократичну кінноту практично непотрібною. Схожі процеси відбувалися й в економіці: ремісництво та торгівля почали розвиватися, з'явилися гроші, породивши торгово-ремісничу верхівку в

середовищі демосу [20, с. 119]. Аналізуючи цей соціально-економічний злам архаїчної епохи, український антикознавець Віктор Ставнюк вказує на неминучість падіння родової олігархії: «Поява заможних ремісників та торговців укупі з переходом до гоплітської фаланги зруйнували монополію евпатридів на захист держави, що автоматично висунуло на порядок денний вимогу демосу щодо радикального перерозподілу політичного впливу в полісі».

Ця нова група дедалі успішніше конкурувала зі знаттю, на що скептично звертали увагу автори того часу, що висловлювали інтереси аристократії, наприклад поет Феогнід із Мегар. Наприкінці архаїчної доби основна маса народу, хоча ще обережно і невпевнено, починає висловлювати вимоги щодо рівноправності. Боротьба простих громадян у більшості розвинених полісів виявилася приреченою на успіх.

Рушієм змін стали два ключові чинники. По-перше, чисельна перевага демосу над аристократією. По-друге, відсутність єдності серед самих представників знатних родів, які постійно суперничали за владу і вплив. Ці внутрішні конфлікти серед еліт лише сприяли посиленню демократії та зіграли на руку демосу, що довгий час залишався пасивним спостерігачем у межах цієї боротьби.

Боротьба за покращення становища простих громадян і збільшення їх політичної ролі була тривалою та нелегкою. До того ж вона розгорталася нерівномірно в різних полісах. Упродовж всієї архаїчної доби знать продовжувала відігравати важливу роль у суспільному житті грецького світу. Проте вже наприкінці VII – на початку VI ст. до н.е. демосу вдалося здобути важливе досягнення – заборону перетворення громадян на боргових рабів. Відтоді поняття «громадянин» стало протиставлятися поняттю «раб», що стало визначним етапом у розвитку давньогрецької цивілізації. Резюмуючи вищевикладене, можна стверджувати, що еволюція полісної державності наприкінці архаїчного періоду ознаменувалася остаточним оформленням інституту громадянства як вищої правової та моральної цінності еллінського світу. Витіснення родової аристократії з воєнної та економічної сфер, зумовлене

гоплітською реформою та піднесенням торгово-ремісничих верств демосу, змусило античне суспільство виробити принципово нові механізми інтеграції. Заборона боргового рабства створила непорушну межу між вільним членом громади та підневільним невільником, перетворивши поліс на суверенну республіканську корпорацію. Попри просторову та демографічну «мініатюрність», саме така безбюрократична організація, заснована на верховенстві народних зборів та особистій залученості кожного громадянина до «спільної справи», заклала тривкий концептуальний і практичний фундамент для розквіту класичної античної цивілізації.

4.3. Виникнення тираній у грецьких полісах.

Еволюція політичного простору архаїчної Еллади відбувалася в умовах безперервної соціальної напруги та внутрішніх усобиць (стасису), які загрожували самій життєздатності ранніх міст-держав. Руйнація патріархального ладу, поява грошового обігу та виокремлення торгово-ремісничої еліти висунули на порядок денний вимогу докорінного переформатування владних інститутів. Спроби подолати цю системну кризу зумовили появу двох унікальних, послідовних історичних інструментів – інституту перших законодавців-«залагоджувачів» (айсимнетів) та феномену архаїчної («старшої») тиранії. Обидва явища, попри свою правову полярність, об'єктивно працювали на демонтаж родових привілеїв евпатридів і закладали тривкий інституційний фундамент для класичного полісного республіканізму.

Політичне життя грецьких полісів архаїчної епохи було надзвичайно насиченим і супроводжувалося гострими внутрішніми конфліктами різного характеру, які часом переростали у громадянські війни. Змагалися між собою різні угруповання аристократії. У свою чергу, багаті купці та власники ремісничих майстерень, які виходили з простолюду, домагалися політичної рівності зі «старою» знаттю. Крім того, дедалі гучніше звучав голос звичайного населення – демосу, який вимагав для себе права брати участь в управлінні суспільством, покращення економічного становища, скасування боргів і

переділу землі на засадах повної рівності. Усе це створювало складну ситуацію майже постійних внутрішньополітичних змагань.

Для припинення смут багато міст були змушені обирати посередників із власного середовища або запрошувати їх зі сторони. Такі «залагоджувачі» на певний час отримували надзвичайні повноваження і проводили реформи, намагаючись досягти хоча б відносної злагоди між усіма верствами громадян, відновити мир і стабільність у полісі [15, с. 221].

Головним результатом роботи таких посередників стало створення у ряді полісів перших письмових збірників законів, які замінили попереднє усне право, засноване на традиції. Відомостей про перших законотворців небагато. Серед них були Залевк (VII ст. до н. е.) та Харонд (VI ст. до н. е.), які діяли в полісах Магна-Греції; Піттак, що наприкінці VII ст. до н. е. отримав верховну владу в Мітиленах на острові Лесбос; Драконт, який у 621 р. до н. е. встановив перші закони в Афінах, та інші. Ці законодавці не вигадували нічого нового, а лише закріплювали письмово вже усталені правові норми, часто глибоко вкорінені у звичаї ще первісної епохи.

Проте ці закони були далекими від досконалості. Наприклад, за законами Драконта судили не лише людей за вбивство, але й тварин чи навіть неживі предмети: якщо когось убив падаючий камінь, то його також піддавали суду. Перші закони відрізнялися жорсткістю: законодавці не розрізняли ступенів тяжкості злочинів, тому смертну кару могли призначити як за вбивство, так і за крадіжку овочів із городу. Попри свою недосконалість, раннє грецьке законодавство відіграло важливу роль у становленні цивілізації. Лише з моменту появи писаних законів можна говорити про остаточне формування державності. Крім того, родова аристократія втратила можливість тлумачити закони на власний розсуд, що зменшило її вплив у житті полісу та сприяло підвищенню ролі демосу. Аналізуючи цей перехідний етап фіксації звичаєвого права, Роберт Осборн наголошує на глибокому соціокультурному значенні появи перших кодексів: «Запис законів на камені чи дереві та їх публічне виставлення на агорі кардинально змінили саму природу полісного простору: відтепер правосуддя

перестало бути таємним сакральним знанням евпатридів і перетворилося на загальнодоступну норму, обов'язкову для виконання» [29, р. 142].

Водночас неправильно було б вважати перших законодавців виразниками волі народу чи розглядати появу законів як результат боротьби демосу за свої права. На момент ухвалення перших законів демос ще не мав значного політичного впливу. Ба більше, більшість громадян із нижчих верств залишалася неписьменною, а отже, не могла безпосередньо скористатися новими законодавчими нормами. Історичним контекстом виникнення збірників законів цієї епохи слід вважати спробу встановити певні правила у боротьбі за владу між аристократами, щоб зробити цю боротьбу менш запеклою та руйнівною [15, с. 222].

Проте не можна заперечувати, що загалом запровадження письмових законів принесло користь усім верствам громадського суспільства, включно з демосом. Однак навіть примирювальна діяльність законодавців у багатьох полісах Еллади не змогла зупинити внутрішні конфлікти. Протиріччя були настільки гострими, що громадянські війни тривали десятиліттями, часто завершуючись встановленням режимів особистої влади. У низці найбільш розвинених грецьких полісів – на Істмі, в Іонії, у Великій Греції та інших регіонах – утверджувалися диктатури «сильних особистостей» (переважно аристократичного походження), які захоплювали владу силовим шляхом і правила, ігноруючи закони та державні органи – народні збори і ради. Такі правителі називалися тиранами.

Сам термін «тиран», запозичений в еллінів із Малої Азії, спочатку не мав негативного забарвлення. Він протиставлявся терміну «басилей» (тобто цар) і позначав будь-якого правителя (та його нащадків), що здобув владу шляхом захоплення, а не по праву спадку. Тиранічні режими архаїчної епохи в історичній науці відомі як Старша тиранія. Починаючи із VII ст. до н. е., тиранія стає одним із найхарактерніших феноменів цієї доби. Перші тирані з'явилися на півночі Пелопоннесу – в Аргосі, Корінфі, Сікіоні та Мегарах. Упродовж наступного століття майже всі грецькі області тією чи іншою мірою зазнали впливу

тиранічних правлінь. Прийшовши до влади, тиран зазвичай починав із жорстоких розправ над політичними противниками, насамперед серед інших знатних родів. Висвітлюючи історичну місію ранньогрецької тиранії як рушія соціальної модернізації, Ентоні Снодграсс доходить висновку про її парадоксальну роль у руйнуванні олігархії: «Старша тиранія виступила суворим, але необхідним чистильником грецького суспільства. Фізично знищуючи або виганяючи найбільш реакційну родову аристократію, тирані мимоволі розчистили політичний майданчик для майбутнього самоврядування демосу» [36, р. 118].

Аристократи змушені були емігрувати сім'ями, адже інакше їм загрожувала смерть без суду та слідства. Такі дії тиранів значною мірою підривали авторитет аристократії у суспільстві, що об'єктивно сприяло зміцненню позицій демосу. Водночас тирані аж ніяк не були «захисниками народу». Як зазначав грецький історик Фукідід, вони «дбали виключно про свої інтереси, забезпечення власної безпеки та зміцнення свого роду». Попри це, за своїм соціальним становищем і світоглядом вони залишалися аристократами, яким вдалося здолати своїх суперників. По суті, кожен впливовий аристократ бачив у собі потенційного тирана. Слід зазначити, що на початковому етапі демос нерідко підтримував тиранів під час захоплення влади, сподіваючись на поліпшення свого становища [23, с. 90]. Характеризуючи подвійну природу та внутрішню слабкість одноосібних режимів архаїчної доби, Томас Мартін вказує на неминучість їхнього швидкого занепаду: «Тиранія за своєю суттю була перехідною та нестабільною політичною формою, оскільки трималася винятково на авторитеті та найманих клинках конкретного лідера. Оселившись в акрополях та відгородившись від громади, тирані швидко втрачали легітимність, що робило їхні династії історично короткотривалими» [23, р. 95].

Однак після здобуття політичного панування новий правитель зазвичай віддалявся від своєї колишньої опори і, оселившись в акрополі, жив у постійному страху перед заколотами, рятуючись лише за допомогою найманих охоронців. Цей страх був небезпідставним: тиранів, котрі втрачали підтримку народу,

зазвичай скидали; подекуди їм вдавалося втекти у вигнання, однак траплялися й випадки насильницької загибелі під час переворотів. Лише деяким тиранам удалося передати владу нащадкам і заснувати династії; ще рідше династії таких володарів трималися понад два покоління. Стосовно цього процесу інституційного дозрівання міської громади після ліквідації тиранічних режимів, український дослідник Сергій Шульга зазначає: «Головний позитивний наслідок Старшої тиранії полягав у тому, що вона зрівняла демос та залишки евпатридів у загальному безправ'ї перед особою диктатора. Коли ж цей режим падав, звільнена громада вже не поверталася до олігархії, а відновлювала республіканські органи на значно ширшій та згуртованішій основі» [50, с. 99].

Загалом тиранія архаїчної доби була безсумнівно закономірним етапом у процесі формування грецького полісу. Водночас не менш природним виглядав перехід до більш демократичних форм державного устрою. З-під влади тирана поліс зазвичай виходив політично більш стійким і впорядкованим, ніж до встановлення тиранічного правління. Отже, соціальна структура грецьких полісів вирізнялася складністю та чіткою ієрархічністю, яка формувалася під впливом економічних, політичних і майнових відмінностей між різними верствами населення. Провідну роль у більшості полісів відігравала аристократія, однак поступово посилювалися позиції демосу, що було пов'язано з розвитком ремесел, торгівлі та зростанням економічної самостійності вільних громадян. Саме взаємодія цих соціальних груп визначала характер суспільного розвитку та сприяла трансформації політичних інститутів.

Політична боротьба в полісах стала важливим чинником еволюції їхнього державного устрою. Конфлікти між аристократією та демосом, а також внутрішньоелітні суперечності часто призводили до реформ, які змінювали систему управління та розширювали участь громадян у політичному житті. У результаті поступово формувалися різні форми правління – від аристократії та олігархії до тиранії й демократії, що відображало пошук найбільш ефективної моделі організації полісного суспільства.

Таким чином, запекла політична боротьба та кризові явища архаїчної епохи виступили потужними каталізаторами державотворчих процесів в еллінському світі. Поява перших кодексів писаного права зафіксувала єдині юридичні правила гри, підірвавши судову монополію шляхетних родів та унеможлививши суб'єктивне тлумачення традицій. У свою чергу, феномен Старшої тиранії, попри свій відверто авторитарний та насильницький характер, виконав важливу історичну місію: він остаточно зламав хребет родовій олігархії евпатридів, консолідував демос та стимулював розвиток міської інфраструктури. Виходячи з-під диктатури тиранів, полісні громади демонстрували якісно вищий рівень внутрішньої інтеграції, правової свідомості та соціальної стабільності. Це дозволило античному місту-державі вийти на вищий щабель свого розвитку й успішно трансформуватися у класичну республіканську систему, засновану на верховенстві закону та суверенітеті цивільного колективу.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ЗАРОДЖЕННЯ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ В ГРЕЦІЇ (АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД)»

Тема зародження полісної системи в Греції в архаїчний період є однією з ключових у шкільному курсі всесвітньої історії, оскільки саме в цей час формуються основи політичної організації, які в подальшому вплинули на розвиток європейської цивілізації. Її вивчення має не лише пізнавальне, а й значне методичне значення, адже дозволяє реалізувати цілу низку освітніх завдань: від формування історичних знань до розвитку аналітичних умінь і ціннісних орієнтацій учнів.

Методичний потенціал цієї теми передусім проявляється у можливості організувати навчання на засадах проблемності. Сам процес виникнення полісів не є однозначним і може бути розглянутий як результат взаємодії природно-географічних, соціально-економічних та культурних чинників. У цьому контексті доцільно будувати урок навколо проблемного питання, наприклад: чому саме на території Давньої Греції сформувалася полісна система, тоді як в інших регіонах переважали інші форми державності. Такий підхід стимулює учнів до пошуку причинно-наслідкових зв'язків і формує в них уміння самостійно робити висновки.

Важливою складовою методичного потенціалу є можливість формування просторового мислення через роботу з картою. Географічні особливості Греції – гірський рельєф, розчленованість території, наявність численних островів – безпосередньо вплинули на виникнення незалежних полісів. Використання картографічного матеріалу дозволяє учням не лише засвоїти локалізацію історичних об'єктів, а й зрозуміти причинний зв'язок між природними умовами та політичним розвитком. Доцільно пропонувати учням завдання на встановлення таких зв'язків, що сприяє глибшому осмисленню матеріалу.

Значний потенціал має й організація роботи з історичними поняттями. Такі терміни, як «поліс», «громадянин», «демократія», «аристократія», «тиранія», є базовими для розуміння не лише античної історії, а й сучасних політичних

процесів. Методично виправданим є поступове введення цих понять через конкретні приклади та ситуації. Наприклад, поняття «громадянин» можна розкрити через аналіз прав і обов'язків жителів Афін, що дозволяє учням співвіднести історичний матеріал із сучасністю.

Окремий напрям реалізації методичного потенціалу теми – це розвиток умінь порівняльного аналізу. Найбільш ефективним є зіставлення двох провідних полісів – Афін і Спарти. Учні можуть працювати в групах, досліджуючи різні аспекти життя цих держав: політичний устрій, соціальну структуру, систему виховання, економічні відносини. Результати такої роботи можуть бути представлені у вигляді таблиць, схем або усних виступів. Це сприяє не лише кращому засвоєнню матеріалу, а й розвитку комунікативних навичок.

Не менш важливою є організація роботи з історичними джерелами. Навіть адаптовані уривки з античних текстів можуть стати ефективним інструментом навчання. Учні можуть визначати, яку інформацію містить джерело, наскільки вона є достовірною, яку позицію займає автор. Така діяльність формує вміння критично оцінювати інформацію, що є особливо актуальним у сучасному інформаційному середовищі.

Суттєвим є також використання інтерактивних методів навчання. Наприклад, моделювання народних зборів в Афінах дозволяє учням відчувати себе учасниками історичного процесу. Вони можуть обговорювати умовні питання, висловлювати аргументи, приймати рішення. Подібні форми роботи сприяють розвитку навичок публічного виступу, аргументації та співпраці. Інтерактивні методи значно підвищують результативність навчання на всіх логічних етапах: засвоєння знань, їхнього осмислення, запам'ятовування та застосування на практиці. Вони також сприяють посиленню емоційного впливу, залученню уваги учнів і підтриманню її протягом усього заняття. Ця теза підтверджується результатами дискусій, проведених на заняттях із історії. Суть таких дискусій полягає в обміні думками щодо певної проблеми. Оскільки історія античного світу має чимало суперечливих питань, вони можуть стати основою для

стимулювання студентів до самостійного пошуку рішень і активної участі в обговореннях із колегами.

Проведення таких дискусій передбачає, що учні вже мають базовий обсяг знань з античної історії та володіють необхідними компетенціями. Перед початком обговорення важливо спрямувати учасників на дотримання встановлених правил. Завершуючи дискусію, вчитель обов'язково повинен підсумувати ключову проблему обговорення та надати відповіді на запитання, які залишилися невирішеними.

Підсумки дискусії мають підтверджувати або, принаймні, відображати основні положення теми, яка була винесена на обговорення. Результати підсумкових контрольних свідчать про те, що дискусія є справді ефективним методом засвоєння та закріплення знань. У процесі обговорення також проявляються емоції студентів, особливо коли вони намагаються аргументувати власні ідеї та переконання. Таким чином, дискусія сприяє розвитку практичного мислення, адже дає можливість визначити свою позицію, сформувати навички відстоювання власної думки та будувати конструктивні аргументи. Учні вчаться впевнено висловлювати свої судження без страху, отримують глибше розуміння обговорюваної проблематики, а також навчаються враховувати думки й погляди інших людей. У цьому контексті застосування методу дискусії забезпечило ефективне співнавчання та взаємовплив між викладачем і студентами. Учасники стали рівноправними суб'єктами навчального процесу, усвідомлюючи свої дії, рефлексуючи над своїми знаннями, навичками та здобутками.

Використання інтерактивних методик у навчальних заняттях значно підсилюється активним застосуванням сучасних технічних засобів навчання. Застосування презентацій під час уроків нині стало не просто нововведенням, а стандартною вимогою часу. Особливо ефективною така методика є у викладанні історії та культури античного світу, де презентації використовуються під час кожного уроку, адже вони помітно підвищують рівень наочності та розуміння матеріалу. Презентація дозволяє вчителю структурувати навчальний матеріал, уникнути перенасичення інформацією, зокрема зайвими фактами і датами, та

зосередитися на ключових концепціях і причинно-наслідкових зв'язках. При цьому фактична інформація представлена у форматі презентації, що деталізує і обґрунтовує розповідь вчителя. Такий підхід сприяє правильній організації процесу навчання та допомагає учням краще сприймати й аналізувати матеріал.

Методичний потенціал теми посилюється через використання міжпредметних зв'язків. Вивчення полісної системи може бути інтегроване з географією (аналіз природних умов), правознавством (витоки демократичних інститутів), літературою та мистецтвом (антична культура). Такий підхід дозволяє сформувати в учнів цілісне бачення історичного процесу та підвищує інтерес до навчання.

Окремо варто відзначити можливості диференціації навчання. Тема дозволяє пропонувати завдання різного рівня складності: від відтворення фактів до аналітичних і творчих завдань. Наприклад, частина учнів може працювати над складанням хронологічної таблиці, тоді як інші – аналізувати причини виникнення тиранії або готувати мініпроекти про життя в полісі. Такий підхід забезпечує врахування індивідуальних особливостей учнів.

Не можна оминати і виховний аспект. Вивчення полісної системи створює умови для формування уявлень про громадянські цінності, відповідальність, участь у суспільному житті. На прикладі афінської демократії можна обговорювати значення активної позиції громадян, а на прикладі Спарти – роль дисципліни та підпорядкування інтересам держави. Це сприяє формуванню ціннісних орієнтацій учнів.

Важливою є також можливість використання сучасних освітніх технологій. Створення презентацій, відеопроєктів, інтерактивних карт або онлайн-дискусій дозволяє зробити процес навчання більш динамічним і наближеним до інтересів сучасних учнів. Наприклад, учні можуть створити відео про життя в полісі або змодельовати віртуальну екскурсію давньогрецьким містом.

Таким чином, тема зародження полісної системи в Греції має широкий методичний потенціал, який реалізується через поєднання різних підходів і

методів навчання. Вона дозволяє не лише передати учням знання про важливий історичний період, а й сформувати в них уміння аналізувати, порівнювати, робити висновки та застосовувати знання на практиці. Саме комплексне використання цих можливостей забезпечує ефективність навчального процесу та сприяє формуванню всебічно розвиненої особистості.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження генезису, структури та методичного потенціалу теми становлення давньогрецького полісу в архаїчний період (VIII–VI ст. до н.е.) дозволяє сформувати цілісне уявлення про цей унікальний феномен античної цивілізації. Процес полісогенезу був тривалим і багатовекторним історичним зламом, витоки якого сягають часу занепаду мікенських держав у XII ст. до н.е. та наступної епохи «темних віків» (XI–IX ст. до н.е.). Руйнування палацової системи управління й регрес централізованого обліку на основі лінійного письма Б призвели до кардинальної децентралізації суспільного життя. Період гомерівської Греції, попри помітний культурний і матеріальний спад, руйнацію кам'яного зодчества та ізоляцію від зовнішніх ринків, став часом важливих якісних трансформацій. Освоєння технології виплавки та обробки заліза здійснило справжню технічну революцію, яка удешевила знаряддя праці, посилила виробничі можливості окремих сімейно-родових громад та демократизувала військову справу. У цей час суспільство військової демократії, структуроване навколо басилевсів, рад старійшин та народних зборів, поступово накопичувало потенціал для переходу до нової форми державності.

Формування полісної системи в архаїчну добу було зумовлене унікальним поєднанням природно-географічних чинників, економічного прогресу та соціально-політичних зрушень. Гористі ландшафти Балканського півострова та відсутність великих річкових систем унеможливлювали створення східних деспотій і сприяли автономному розвитку локальних громад. Процес синойкізму – об'єднання розрізнених сільських поселень навколо єдиного укріпленого центру – заклав просторову основу міста-держави, де територія чітко поділялася на міське ядро та прилеглу сільськогосподарську округу (хору). Центральним комунікативним, релігійним та адміністративним полем поліса стала агора, що виконувала роль не просто ринку, а простору для формування громадської думки. Економічним базисом цієї моделі виступила специфічна антична форма власності, яка являла собою діалектичний симбіоз колективного контролю громади та приватного володіння землею. Земельний наділ став юридичним

медіумом і своєрідним «паспортом» громадянина, оскільки монопольне право на володіння землею належало виключно членам цивільного колективу, а відчуження угідь на користь іноземців (метеків) чи безправних верств категорично заборонялося.

Соціальна структура поліса відзначалася чіткою ієрархічністю та базувалася на бінарній опозиції між вільними громадянами й підневільними працівниками (рабами чи ілотами), що вимагало від громадянського колективу високої внутрішньої консолідації. Протягом ранньої архаїки владу монополізувала родова аристократія (евпатриди), яка контролювала релігійні культи, обіймала магістратури (архонтів) та узурпувала судочинство через усне звичаєве право. Агресивна експлуатація демосу знаттю, що виражалася в масовому безземеллі та борговому рабстві, спровокувала глибоку кризу легітимності та хронічний громадянський розкол (стасис). Каталізатором демонтажу родових привілеїв став перехід до тактики гоплітської фаланги, яка висунула на перший план середній прошарок заможних селян-воїнів, та піднесення торгово-ремісничої верхівки демосу в умовах Великої грецької колонізації. Прагнучи подолати кризу, поліси пройшли через етап кодифікації права першими законодавцями (Драконт, Залевк, Харонд), що зафіксувало єдині правила гри, та період Старшої тиранії (Кіпсел, Періандр, Пісістрат). Авторитарні режими тиранів виконали важливу історичну місію: вони фізично ліквідували олігархічний диктат знаті, зрівняли громадян у безправ'ї перед диктатором, а після свого падіння залишили внутрішньо інтегровану громаду, готову до республіканського самоврядування. Це зумовило появу двох полярних, але однаково життєздатних моделей: воєнізованого аграрно-олігархічного Лакедемону (Спарти) та торгово-демократичних Афін.

Багатий емпіричний та теоретичний зміст теми зародження полісної системи визначає її колосальний методичний потенціал у шкільному та університетському курсах історії. Цей матеріал є ідеальним майданчиком для реалізації проблемного навчання, формування причинно-наслідкового та просторового мислення учнів під час аналізу впливу ландшафту на політичний

розвиток. Робота з базовими поняттями («демократія», «аристократія», «громадянин») дозволяє ефективно пов'язати античну спадщину із сучасними суспільствознавчими реаліями. Використання інтерактивних методів, зокрема навчальних дискусій та імітаційного моделювання (наприклад, реконструкції засідань афінської еклесії чи спартанської апелли), перетворює учнів на рівноправних суб'єктів освітнього процесу, розвиває навички публічного виступу, конструктивної аргументації та критичного аналізу писемних джерел Гомера, Гесіода чи Фукідида. Застосування сучасних мультимедійних презентацій та міжпредметних зв'язків із географією, правознавством і літературою забезпечує високий рівень наочності, структурує матеріал та унеможлиблює його перенасичення фактами. У виховному аспекті вивчення протистояння колективізму та індивідуалізму в полісній ідеології закладає тривкі ціннісні орієнтири, формуючи уявлення про активну громадянську позицію, патріотизм та особисту відповідальність перед спільнотою, що є безпосереднім фундаментом європейської політичної та правової культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
2. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / пер. з давньогрец. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2020. 136 с.
3. Гомер. Іліада / пер. з давньогрец. Б. Тена. Київ : Центр учбової літератури, 2023. 416 с.
4. Гомер. Одиссея / пер. з давньогрец. Б. Тена. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 384 с.
5. Евріпід. Трагедії / пер. з давньогрец. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2023. 432 с.
6. Клавдій Еліан. Строкати історії / пер. з давньогрец. А. Содомори. Львів : Апріорі, 2020. 272 с.
7. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Львів : Апріорі, 2021. 386 с.
8. Плутарх. Порівняльні життєписи : у 2 т. / пер. з давньогрец. Й. Кобів. Київ : Стилєт і стилос, 2023–2024.
9. Andrewes A. The Greeks. New York : W. W. Norton & Company, 1978. 316 p.
10. Cartledge P. Ancient Greece: A History in Eleven Cities. Oxford : Oxford University Press, 2009. 272 p.
11. Dodds E. The Greeks and the Irrational. Berkeley : University of California Press, 1951. 327 p.
12. Durant W. The Life of Greece. New York : Simon and Schuster, 1939. 754 p.
13. Grant M. The Classical Greeks. London : Weidenfeld & Nicolson, 1996. 352 p.
14. Grant M. The Rise of The Greeks. London : Weidenfeld & Nicolson, 1987. 391 p.
15. Guiraud P. Private and public life in ancient Greece. London : Lawrence & Bullen, 1890. 412 p.
16. Habicht C. Athen. Die Geschichte der Stadt in hellenistischer Zeit. München : C.H. Beck, 1995. 406 s.
17. Hammond N. A History of Greece. Oxford : Oxford University Press, 1986. 716 p.
18. Hornblower S. The Greek World 479–323 BC. London ; New York : Routledge, 2011. 416 p.
19. Krawczuk A. Perykles I Aspazja. Wrocław : Ossolineum, 1987. 256 s.
20. Martin T. R. Ancient Greece From Prehistoric to Hellenistic Times. New Haven : Yale University Press, 2013. 320 p.
21. Mitchell L. G., Rhodes P. J. (eds.). The Development of the Polis in Archaic Greece. London : Routledge, 1997. 240 p.
22. Montanelli I. Історія греків / пер. з італ. Ю. Педан. Львів : Літопис, 2010. 336 с.

23. Osborne R. *Greece in the Making: 1200–479 BC*. London : Routledge, 1996. 396 p.
24. Pomeroy S. B., Burstein S. M., Donlan W., Roberts J. T. *A Brief History of Ancient Greece: Politics, Society, and Culture*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 384 p.
25. Raaflaub K. A., Ober J., Wallace R. W. (eds.). *Origins of Democracy in Ancient Greece*. Berkeley : University of California Press, 2007. 256 p.
26. Rhodes P. J. *A History of the Classical Greek World 478–323 BC*. Malden : Blackwell Publishing, 2006. 432 p.
27. Rusch S. *Sparta at War: Strategy, Tactics, and Campaigns, 550–362 BC*. London : Frontline Books, 2011. 256 p.
28. Sacks D. *Encyclopedia of the ancient Greek World*. New York : Facts On File, Inc, 2005. 416 p.
29. Snodgrass A. *Archaic Greece: The Age of Experiment*. London : J. M. Dent, 1980. 236 p.
30. Текстівка Е. (ред.). *Історія європейської цивілізації. Греція* / за ред. У. Еко ; пер. з італ. Харків : Фоліо, 2016. 544 с.
31. Vidal-Naquet P. *Le chasseur noir – Formes de pensées et formes de société dans le monde grec*. Paris : François Maspero, 1981. 484 p.
32. Балух В. О. *Історія античної цивілізації : у 3 т. Чернівці : Наші книги, 2007. Т. 1 : Стародавня Греція. 656 с.*
33. Балух В. О., Макар Ю. І. *Історія Стародавньої Греції : курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 420 с.*
34. Вар'ян О. Вплив полісу на формування образу ідеального громадянина у Давніх Афінах. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 275–280.*
35. Вар'ян О. О. До питання про набуття статусу громадянина у Давніх Афінах класичного періоду. *Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства : зб. тез і матеріалів доп. Міжнар. наук. конф. Київ, 2017. С. 88–94.*
36. Вар'ян О. Моральні та громадянські чесноти в структурі образу «ідеального громадянина» у Давніх Афінах. *Evropský filozofický a historický diskurz. 2017. Sv. 3, vyd. 1. С. 150–161.*
37. Гавриленко О. А. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я та їх вплив на майбутні державотворчі процеси на території України. *Право України. 2024. № 12. С. 66–84.*
38. Глущенко Л. М., Назаренко О. Ю., Романюк І. А. *Історія античної культури : підручник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 161 с.*
39. Голинська Х. О. Витоки сучасних політологічних концепцій громадянства: громадянство у Стародавніх Афінах. *Вісник Дніпропетровського*

- університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 20, вип. 23 (3). С. 68–73.
40. Грицюта Н. М. Історія PR: Європа (стародавність – нові часи) : навч. посіб. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2022. 736 с.
 41. Історія та культура Античності : навч. посіб. / упоряд. Я. А. Алешкевич. Ужгород : ДВНЗ "УжНУ", 2023. 180 с.
 42. Карасевич А., Левківський К., Шачковська Л. Політичні портрети стародавнього світу. Книга I: «Антична Греція». Умань : ПП Жовтий, 2011. 498 с.
 43. Ліпін М. В. Давньогрецький поліс як простір розвитку мислення. *Scientia Fructuosa*. 2019. № 4. С. 23–34.
 44. Макарчук В. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : Атіка, 2006. 679 с.
 45. Островерх М. О. Античне уявлення про громадянство в зіткненні цивілізацій Заходу і Сходу. *Гуманітарний часопис*. 2010. № 4. С. 38–43.
 46. Пасько Я. І. Приватні і публічні виміри полісного ладу: суперечності громадянсько-владної моделі. *Схід*. Донецьк, 2001. № 2. С. 58–62.
 47. Петрінко В. С. Поліс як державне утворення у «Політиці» Аристотеля. *Науковий вісник УжДУ. Серія : Історія*. 1999. № 4. С. 183–188.
 48. Синько Є. В. Античний поліс як історична форма державного територіального устрою. *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування*. Дніпро : ДДУВС, 2017. С. 298–301.
 49. Ставнюк В. В. Становлення Афінського полісу. Київ : Аквілон-Плюс, 2005. 216 с.
 50. Шульга С. Громадянський ідеал античного грецького полісу. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне, 2009. Вип. 17. С. 97–99.
 51. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.
 52. Глущенко Л. М. Культ героїв як чинник консолідації громадянського колективу в архаїчних Афінах. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Вип. 55. С. 11–23.
 53. Головка С. В. Правовий статус метеків у класичних Афінах: межі інтеграції в полісну общину. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2. С. 45–51.
 54. Домановський А. М. «Грецький проєкт» та антична спадщина у сприйнятті європейського просвітництва. *Дриновський збірник*. 2017. Т. 10. С. 114–122.
 55. Зелінський А. Л. Афінський морський союз: від антиперської коаліції до архе (імперії). *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 112–129.

- 56.Калініченко В. В. Особливості формування аграрного законодавства у ранній Греції: реформи Солона. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2018. Вип. 54. С. 132–141.
- 57.Король Д. О. Ефебія як інститут громадянського виховання та військової підготовки в класичних Афінах. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2021. Т. 4. С. 18–25.
- 58.Островерх М. О. Східний вектор зовнішньої політики спартанського полісу в період Пелопоннеської війни. Сходознавство. 2015. № 69. С. 87–99.
- 59.Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ : Аквілон-Плюс, 2005. 216 с.
- 60.Черевко О. В. Еволюція поняття «тиранія» в давньогрецькій політичній думці архаїчної та класичної доби. Гілея: науковий вісник. 2023. Вип. 182 (3). С. 54–61.